The Greek Review of Social Research

Vol 36 (1979)

36-37

Πολιτική και κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα (1946-1979): Προσπάθεια για εμπειρική επαλήθευση της θεωρίας των Lerner, Lipset και άλλων με χρήση προχωρημένων στατιστικών μεθόδων (factor analysis και multiple regression analysis)

Κλ. Σ. Κουτσούκης

doi: [10.12681/grsr.464](https://doi.org/10.12681/grsr.464)

Copyright © 1979, Κλ. Σ. Κουτσούκης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Κουτσούκης Κ. Σ. (1979). Πολιτική και κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα (1946-1979): Προσπάθεια για εμπειρική επαλήθευση της θεωρίας των Lerner, Lipset και άλλων με χρήση προχωρημένων στατιστικών μεθόδων (factor analysis και multiple regression analysis). *The Greek Review of Social Research*, 36, 372–392.
<https://doi.org/10.12681/grsr.464>

πολιτική και κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη στην Έλλάδα (1946-1970)

Προσπάθεια για εμπειρική επαλήθευση της θεωρίας των Lerner, Lipset και άλλων με χρήση προχωρημένων στατιστικών μεθόδων (factor analysis και multiple regression analysis)

ΤΟΥ
Κλ. Σ. Κουτσούκη, Ph. D.

I. εισαγωγή: όρισμός του προβλήματος

Η ιδέα ότι τα πολιτικά φαινόμενα πρέπει να εξετάζονται όχι μόνο με επιστημονική μεθοδολογία, αλλά και να έρευνώνται σαν να είναι συστατικά μέρη-στοιχεία ενός συνόλου (σύστημα), δεν είναι νέα. Από την εποχή ακόμη του Αριστοτέλη, του J. Harrington, του K. Marx, του Ch. Beard φθάνει μέχρι τις μέρες μας με σύγχρονους πρωτοπόρους, τον D. Easton, τον G. Almond και άλλους. Ένας απ' αυτούς, ο H. J. Spiro, διακηρύσσει: «... Όποιος επιχειρεί να μελετήσει την πολιτική θά πρέπει να τη δει τουλάχιστον σαν ένα σύστημα, δηλαδή, θά πρέπει να παραδεχθεί ότι υπάρχουν κανονικές σχέσεις ανάμεσα στις διάφορες όψεις της πολιτικής καθώς επίσης ανάμεσα σ' εκείνα τα φαινόμενα, που δεν τ'α θεωρεί ως πολιτικά και σ' εκείνα που τ'α περιγράφει σαν τέτοια».¹

Η άποψη αυτή φαίνεται να δεσπόζει σήμερα στους περισσότερους θεωρητικούς της πολιτικής ανάπτυξης, διότι ο τρόπος με τον οποίο προσπαθούν να μελετήσουν το φαινόμενο της πολιτικής ανάπτυξης, είναι πολύ κοντά σ' ό,τι οι θεωρητικοί των συστημάτων επιχειρούν, δηλαδή: «... τη μελέτη ενός συνόλου αλληλοεξαρτημένων μεταβλητών ξεχωριστά απ' το περιβάλλον καθώς και την έρευνα των τρόπων με τους οποίους αυτό το σύνολο (σύστημα) διατηρεί την ισορροπία του κάτω από την επιρροή των διαταραχών, που προέρχονται από το περιβάλλον».²

Η θεωρία της πολιτικής ανάπτυξης άρχισε να διαμορφώνεται με γοργό ρυθμό μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και κυρίως στη δεκαετία του '60. Κοινωνιολόγοι και πολιτικοί επιστήμονες ανέπτυξαν τη θεωρία της αλληλοεξάρτησης μεταξύ κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών φαινομένων. Δηλαδή η θεωρία της πολιτικής ανάπτυξης πρεσβεύει ότι σ'ε μιά χώρα, κατά κανόνα αναπτυσσόμενη, ή άνοδος του κοινωνικοοικονομικού επιπέδου του λαού τείνει να επηρεάζει και τη στάθμη της πολιτικής του ανάπτυξης.

Σκοπός της σύντομης αυτής έρευνας είναι να επαληθεύσει εμπειρικά την παραπάνω υπόθεση. Έτσι θα γίνει προσπάθεια να αναλυθούν και συσχετισθούν για μιά περίοδο είκοσι πέντε ετών οι επίμειρους τομείς της εθνικής μας ανάπτυξης, δηλαδή ο οικονομικός, ο πολιτικός και ο κοινωνικός τομέας στην Ελλάδα από το 1946 μέχρι το 1970.

Στην ανάλυση, εκτός απ' τις μεταβλητές που επι-

1. Βλ. μεταξύ άλλων, Herbert J. Spiro, «An Evolution of Systems Theory» (Εξέλιξη στη θεωρία των συστημάτων) στο συλλογικό έργο του James C. Charlesworth (Ed), *Contemporary Political Analysis* (New York, the Free Press, 1967), σελ. 164.

2. Βλ. Morton A. Kaplan, «Systems Theory» στον Charlesworth, *οπ. παρ.*, σελ. 150.

λέχθηκαν από τους παραπάνω τρεις τομείς ανάπτυξης, θά γίνει ακόμη χρήση τριών «ανεξάρτητων» μεταβλητών, όπως ή αστάθεια του συστήματος, ή στρατιωτική άμυντική προσπάθεια και ή μεταβλητή του χρόνου.

Πριν προσδιοριστεί αναλυτικότερα τό αντίκειμενο αὐτῆς τῆς ἔρευνας, θά γίνει μιά σύντομη ἐπισκόπηση τῆς βιβλιογραφίας, ἐκείνης κυρίως, πού ἔχει ἀμεσότερη σχέση μέ τήν ἐπιχειρούμενη ἐδῶ ἀνάλυση.

II. τό θεωρητικό πλαίσιο

A. Ἐπισκόπηση τῆς βιβλιογραφίας

Πρῶτος ὁ Daniel Lerner ἀνακάλυψε ἐμπειρικά τή σχέση μεταξύ τῆς ἀστικοποίησης τῆς ἐκπαίδευσης, τῆς πληροφόρησης ἀπ' τό ἕνα μέρος καί τῆς πολιτικῆς συμμετοχῆς ἀπό τό ἄλλο. Καθόρισε μάλιστα σάν αἰτιώδη τή σχέση μεταξύ ἀστικοποίησης καί πολιτικῆς συμμετοχῆς, ὅτι δηλαδή: «... ἡ ἀστικοποίηση, πού τοποθετεῖται χρονικά πρώτη, ἐπηρεάζει τό ἐπίπεδο ἐκπαίδευσης ἐνός λαοῦ, ἡ ἐκπαίδευση μέ τή σειρά τῆς εὐνοεῖ τήν πλατύτερη ἐνημέρωση, καί αὐτή τελικά ἐπιδρᾷ στό μέγεθος τῆς πολιτικῆς συμμετοχῆς».³

Ὁ Seymour Lipset προχώρησε ἕνα βῆμα παραπέρα καί ἐρευνῶσε τήν ὑπόθεση κατά πόσο μιά χώρα, γιά νά εἶναι λίγο ἢ πολύ δημοκρατική, θά πρέπει νά φθάσει σ' ἕνα ὀρισμένο ἐπίπεδο κοινωνικοοικονομικῆς ἀνάπτυξης. «Ἄν καί, ἀποφαίνεται, εἶναι δύσκολο νά προσδιορίσει κανεῖς ἕνα μεμονωμένο αἷτιο οἰοῦδηποτε κοινωνικοῦ φαινομένου—γιατί τά κοινωνικά φαινόμενα ἔχουν πολλαπλές αἰτίες—ἐν τούτοις, ὁ ἴδιος θεωρεῖ ὅτι ἡ ἐκπαίδευση τείνει νά ἔχει μιά συγκριτικά στενότερη σχέση μέ τήν πολιτική πρακτική. Εἰδικότερα τοῦτο ἐπαληθεύεται, ὅταν γίνεται σύγκριση μεταξύ διαφόρων κρατῶν».⁴

3. Daniel Lerner, *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East* (Τό πέρασμα τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας: Ἐκσυγχρονίζοντας τή Μέση Ἀνατολή), (Glencoe Ill., The Free Press, 1958), σελ. 60-62. Ἡ θεωρία πού ἀναπτύσσεται στό βιβλίο αὐτό ὁ Lerner προήλθε ἀπό τίς παρατηρήσεις του σέ παραδοσιακές χώρες τῆς Μέσης Ἀνατολῆς, ὅπως Τουρκία, Αἴγυπτο κ.ά. μετά τό Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Ἡ Ἑλλάδα, ἄν καί προγραμματίσθηκε, δέν περιλήφθηκε τελικά στίς ἐπιτόμιες παρατηρήσεις του.

4. Seymour Martin Lipset, «Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy» (Μερικές κοινωνικές προϋποθέσεις τῆς Δημοκρατίας: Οικονομική ἀνάπτυξη καί πολιτική νομιμότητα) στό περ. *American Political Science Review* (στό ἐξῆς σέ συντομογραφία *APSR*), LIII (Μάρτιος 1959), σελ. 66-68 καί 105. Βλ. ἐπίσης τό βιβλίο του, S.M. Lipset, *Political Man: The Social Bases of Politics* (Ὁ πολιτικός ἄνθρωπος: Οἱ κοινωνικές βάσεις τῆς πολιτικῆς), (New York: Double Day and Co., 1960), σελ. 27-28.

«Ὅλοι σχεδόν οἱ μεταγενέστεροι ἐρευνητές ἀσκησαν αὐστηρή κριτική, κυρίως, διότι ὁ Lipset δέν χρησιμοποίησε προχωρημένες στατιστικές μεθόδους, ὅπως ἔπρεπε, γιά νά στηρίξει τήν ὑπόθεσή του.

Ἐνας ἀπό τούς κριτές τοῦ Lipset, ὁ Arthur S. Banks, διευθυντής σήμερα τοῦ Ἡλεκτρονικοῦ Κέντρου Ἐρευνῶν τῆς Συγκριτικῆς Πολιτικῆς Ἐπιστήμης τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ν. Ὑόρκης (at Binghamton), μέ τή χρήση προχωρημένων στατιστικῶν μεθόδων ἐπισήμανε ὅτι, ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι βρῆκε ὁ Lipset, ὁ κοινωνικοοικονομικός ἐκσυγχρονισμός στήν ἐξελικτική πορεία μιάς χώρας ἔχει τήν τάση νά μήν προηγείται πάντα τῆς πολιτικῆς δημοκρατίας».⁵

Ἐποικοδομητικότερη, ἀπό μεθοδολογική ἀποψη, στάθηκε ἡ προσφορά τοῦ κοινωνιολόγου Philip Cutright. Ἐκκινώντας ἀπ' τήν ὑπόθεση τοῦ Lipset, ὁ Cutright ἐπιχείρησε νά ἀναλύσει στατιστικά τή σχέση πολιτικῆς καί κοινωνικοοικονομικῆς ἀνάπτυξης. Τά στοιχεία πού χρησιμοποίησε ἀφορούσαν ἐβδωμηνὰ ἐπτά χώρες γιά μιά περίοδο περίπου εἰκοσι ἐτῶν (1940-1960).

Ἡ κεντρική ὑπόθεση, πού θέλησε νά ἐρευνῇ ὁ Cutright, ἦταν ὅτι οἱ πολιτικοί θεσμοί μιάς χώρας εἶναι ἀλληλένδετοι μέ τό ἐκπαιδευτικό σύστημα, τό σύστημα τῶν ἐπικοινωνιῶν, τήν οἰκονομική ἀνάπτυξη, τήν ἀστικοποίηση καί τήν κατανομή τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ (πρωτογενῆς καί δευτερογενῆς τομέας).⁶

Τά ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας τοῦ Cutright ἔδειξαν ὅτι κάθε μιά ἀπό τίς κοινωνικοοικονομικές μεταβλητές συνδέεται μέ ὅ,τι αὐτός ἀποκαλεῖ «δημοκρατική πολιτική ἀνάπτυξη». Ὁ δείκτης ὁμοῦ τῶν ἐπικοινωνιῶν ἔχει τό μεγαλύτερο συντελεστή, καί γι' αὐτό, συμπεραίνει ὁ Cutright, θά πρέπει νά θεωρηθεῖ ὅτι οἱ ἐπικοινωνίες ἔχουν μεγαλύτερη, σχετικά, σπουδαιότητα γιά τήν πολιτική ἀνάπτυξη μιάς χώρας. Μάλιστα μέ τή χρήση μιάς παλινδρόμησης (Regression Analysis), ὁ Cutright ἔδειξε ὅτι εἶναι σέ θέση νά προβλέπει κανεῖς τό βαθμό τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης (συγκριτικά) ἀπό τό βαθμό ἀνάπτυξης τῶν ἐπικοινωνιῶν σέ μιά χώρα. Στή μεθοδολογία τοῦ Cutright ἀσκήθηκε ἔπισως κριτική, κυρίως ἀπό τόν Deane Neubauer. Ὁ τελευταῖος, διαφοροποιώντας τόν ὀρισμό τοῦ Cutright (πολιτική ἀνάπτυξη), δέν βρῆκε τίς σχέσεις, πού διατύπωνε ὁ Cutright.⁷

5. Arthur S. Banks, «Modernization and Political Change» (Ἐκσυγχρονισμός καί πολιτική ἀλλαγῇ), περ. *Comparative Political Studies*, II (Ἰαν. 1970), σελ. 405-409 καί 415-417.

6. Philip Cutright, «National Political Development: Measurement and Analysis» (Ἐθνική πολιτική ἀνάπτυξη: Μέτρηση καί ἀνάλυση), περ. *American Sociological Review*, τόμ. XXVIII (Ἀπρ. 1963), σελ. 253-264.

7. Deane E. Neubauer, «Some Conditions of Democracy» (Μερικές προϋποθέσεις τῆς Δημοκρατίας), περ. *APSR*, τόμ. LIII, (Μάρτ. 1959), σελ. 1002-1009.

Ἕνας νεώτερος ἔρευνητής, ὁ Arthur K. Smith (Cornell University), ἐπιβεβαίωσε τὰ συμπεράσματα τοῦ Cutright ἔρευνώντας τὶς σχέσεις μεταξύ τῆς ἀστικοποίησης, τῆς μόρφωσης, τῶν ἐπικοινωνιῶν καὶ τῆς πολιτικῆς δημοκρατίας, μὲ στοιχεῖα παραμείναν ἀπὸ 110 χώρες.⁸ Προηγούμενος οἱ Donald McCrone καὶ Charles Cnudde σκέφτηκαν νὰ διατυπώσουν μὴ θεωρία «δημοκρατικῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης» καὶ κατασκευάσαν, βασιζόμενοι στὴν ὑπόθεσιν τοῦ Lerner, ἓνα μοντέλο, στὸ ὁποῖο διαγράφουν τὴν αἰτιώδη σχέση τῶν παραπάνω μεταβλητῶν. Τὸ συμπέρασμά τους εἶναι ὅτι ἡ ἀστικοποίηση ἐπηρεάζει τὶς ἄλλες μεταβλητές (ἐκπαίδευση, ἐπικοινωνία, δημοκρατικὴ λειτουργία), ἀλλὰ σπουδαιότερο εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐπικοινωνία ἐπηρεάζει τὴ δημοκρατικὴ λειτουργία ἀπ' εὐθείας-αὐτόνομα, χωρὶς τὴ μεσολάβηση ἄλλης μεταβλητῆς.⁹

Παράλληλα, ὁ James Coleman, χρησιμοποιοῦντας τοὺς δείκτες οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης, πού ἔδωκε ὁ Lipset, ἀλλὰ καὶ δικούς του δείκτες «πολιτικοῦ ἀνταγωνισμοῦ», ἔρευνῃσε τὴ σχέση τῶν δύο αὐτῶν φαινομένων σὲ τρεῖς ομάδες χωρῶν, δηλαδὴ τῆς Ἀσίας, τῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς. Ὁ Coleman, ἀπὸ τὴν ἔρευνα αὐτῇ, βρῆκε ὅτι μεταξύ τῶν τριῶν ομάδων ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη καὶ ὁ «πολιτικὸς ἀνταγωνισμὸς» παρουσιάζουν θετικὴ σχέση. Ὃταν ὁμοῦ θέλησε νὰ συγκρίνει ἀτομικὰ τὶς χώρες μεταξύ τους, διαπίστωσε ὅτι ἡ σχέση μεταξύ τῶν δύο φαινομένων γινόταν ἀρνητικὴ.¹⁰ Αὐτὴ ἡ ἀντίφαση, μπορεῖ νὰ πεῖ κανεῖς, φανερώνει καὶ τὶς ποικίλες διαφορές, πού διακρίνουν τὶς χώρες σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ τους ἀνάπτυξη.

Ὁ M. Olsen, θέλοντας νὰ εὐρίσκει τὸ φάσμα τῶν σχέσεων μεταξύ τῶν κοινωνικοοικονομικῶν μεταβλητῶν καὶ τῶν μεταβλητῶν τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης, ἐπιχείρησε μὴ πολλὰπλὴ ἀνάλυσιν τῆς ἐθνικῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης. Στὴν ἔρευνά του χρησιμοποίησε δεκατέσσερις συνδυασμοὺς μεταβλητῶν κοινωνικοοικονομικῆς ἀνάπτυξης καὶ ἑπτὰ δείκτες πολιτικῆς ἀνάπτυξης καὶ βρῆκε ὅτι οἱ πρῶτοι ἄσκειν διαφορετικὴ ἐπιρροή σὲ κάθε δείκτη πο-

λιτικῆς ἀνάπτυξης καὶ ὅτι ἡ πιὸ δυνατὴ ἐπιρροή ἀσκειται πάνω στὴν πολιτικὴ ἀνάπτυξη ἀπὸ τὸ σύστημα τῶν μεταφορῶν. Ἐπίσης ἀπέδειξε ὅτι ἡ ἐκβιομηχάνισις μέσω τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης ὁδηγεῖ στὴν κοινωνικὴ κινητοποίηση καὶ αὐτὴ στὴν πολιτικὴ ἀνάπτυξη.¹¹

Ἀπ' τὸ ἄλλο μέρος, οἱ W. Flanigan καὶ Ed. Fogelman, κάνοντας τὴ διάκριση μεταξύ «πολιτικῆς ἀνάπτυξης» καὶ «δημοκρατικοποίησης» μὴς χώρες, βρῆκαν ὅτι καὶ οἱ δύο αὐτές διαδικασίες σχετίζονται μὲ τὴν ἀστικοποίηση, τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν ἀπασχόλησιν στὴ γεωργία. Βρῆκαν ἐπίσης ὅτι ὑψηλὰ ἐπίπεδα πολιτικῆς ἀνάπτυξης στίς δημοκρατικές χώρες ὄχι μόνον δὲν ἐμφανίζονται πρὶν ἀπ' τὴ «δημοκρατικοποίηση» ἢ μαζί μ' αὐτή, ἀλλ' ὅτι ἐμφανίζονται δεκαετίες ἀργότερα.¹²

Σὰν χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῶν παραπάνω συγκριτικῶν ἐρευνῶν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν τὰ ἀκόλουθα:

- α) Ἡ κάθε μία ἔρευνα χρησιμοποιοῖ δικό της ὅριμον τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης.
- β) Οἱ ἔρευνες, ὅλες, ἔχουν σὰν ἀντικείμενο χώρες ποικίλες πού δὲν διέπονται ἀπὸ τὶς ἴδιες πολιτιστικές, ἱστορικές καὶ λοιπές συνθήκες.
- γ) Διαφέρει μεταξύ τους ἡ στατιστικὴ μεθοδολογία καὶ ἡ τεχνικὴ γιὰ τὴν ἀνάλυσιν τῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων.
- δ) Ἐνὸς τὰ συμπεράσματά τους ἐνισχύουν σίγουρα τὴ γενικὴ ὑπόθεσιν τῆς ἀλληλεξάρτησης πολιτικῆς καὶ κοινωνικοοικονομικῆς ἀνάπτυξης, βασικά ἡ κάθε μία προβάλει ὀρισμένη μεταβλητὴ σὰν θεμελιώδη γιὰ τὴν πολιτικὴ ἀνάπτυξη.

Οἱ παραπάνω, καθὼς καὶ ἄλλες μερικότερες διαφορές, πού παρουσιάζουν οἱ ἔρευνες αὐτές μεταξύ τους, ἐξασθενίζουν ἓνα μέρος ἀπὸ τὴ βάση σύγκριστός τους. Ἀπεναντίας, στίς ἀτομικὲς ἐθνικὲς ἐρευνες, ὅπου ἔρευνᾶται δυναμικὰ ἡ ἀναπτυξιακὴ πορεία μὴ μὴς χώρας γιὰ μιὰ ὀρισμένη χρονικὴ περίοδο, οἱ ἐπιφυλάξεις πού ἀναφέρθηκαν δὲν ἰσχύουν. Θὰ μπορούσε μάλιστα νὰ ἰσχυρισθεῖ κανεῖς ὅτι ἡ σύγκριση τῶν ἀτομικῶν ἐθνικῶν ἐρευνῶν θὰ μὴς ὁδηγοῦσε πιὸ εὐκόλα στὴ διατύπωση γενικῶν ἀρχῶν ἢ νόμων, πού διέπουν τὶς διαδικασίες ἀνάπτυξης ὅλων τῶν χωρῶν ἢ ὁμάδων χωρῶν. Δυστυ-

8. Arthur K. Smith, «Some Economic Development and Political Democracy: A Causal Analysis» (Κοινωνικοοικονομικὴ ἀνάπτυξη καὶ πολιτικὴ δημοκρατία: Μία αἰτιώδης ἀνάλυσις), περ. *Midwest Journal of Political Science*, τόμ. XIII, (Φεβρ. 1969), σελ. 123-125.

9. Donald J. McCrone καὶ Charles Cnudde, «Toward a Communications Theory of Democratic Political Development: A Causal Model» (Πρὸς μιὰ θεωρία δημοκρατικῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης βασιζομένης στίς ἐπικοινωνίες: Ἕνα αἰτιώδες μοντέλο), περ. *APSR*, τόμος LXI, (Μάρτ. 1967), σελ. 72-79.

10. James S. Coleman, «Conclusion: The Political Systems of the Developing Areas» (Συμπέρασμα: Τὰ πολιτικὰ συστήματα τῶν ἀναπτυσσομένων περιοχῶν), στὸ Gabriel A. Almond καὶ James S. Coleman, *The Politics of the Developing Areas* (Princeton, N.J. Princeton, University Press, 1960), σελ. 338-339.

11. Marvin E. Olsen, «Multivariate Analysis of National Political Development» (Πολυμεταβλητὴ ἀνάλυσις τῆς ἐθνικῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης), περ. *American Sociological Review*, τόμ. XXXIII (Ὀκτώβριος 1968), σελ. 699-712.

12. William Flanigan καὶ Edwin Fogelman, «Patterns of Political Development and Democratization: A Quantitative Analysis» (Πρότυπα πολιτικῆς ἀνάπτυξης καὶ δημοκρατικοποίησης: Μία ποσοτικὴ ἀνάλυσις), στὸ John Gillespie καὶ Betty A. Nesvold, *Macroquantitative Analysis: Conflict Development and Democratization* (Μακροποσοτικὴ ἀνάλυσις: Σύγκρουσις, ἀνάπτυξις καὶ δημοκρατικοποίηση), Beverly Hills Cal., Sage Publications, 1971, σελ. 347-349.

χώς, ελάχιστες τέτοιες έρευνες έχουν γίνει με αντικείμενο την εξέταση της εθνικής ανάπτυξης σάν μιās «αυτόνομης» πορείας ενός έθνους στους διάφορους τομείς ανάπτυξης μέσα σε μία όρισμένη περίοδο.

Μιά τέτοια είναι ή έρευνα του Gilbert Winham, ό όποιος προσάθηκε νά έπαληθεύσει τή θέση του Lerner στήν περίπτωση τών 'Ηνωμένων Πολιτειών τής 'Αμερικής (ΗΠΑ) γιά μιιά μεγάλη χρονική περίοδο.¹³ Έρευνώντας τις σχέσεις ανάμεσα στήν αστικοποίηση, τήν εκπαίδευση, τίς επικοινωνίες και τήν πολιτική ανάπτυξη στίς ΗΠΑ από τό 1770 μέχρι τό 1960, ό Winham κατέληξε στό συμπέρασμα ότι ύπήρχε μεγάλη αλληλεξάρτηση μεταξύ τών τεσσάρων μεταβλητών. Ειδικότερα, όμως, ό Winham διαπίστωσε ότι υπάρχει αιτιώδης σχέση μεταξύ επικοινωνιών και πολιτικής ανάπτυξης και ότι, γιά τήν περίοδο πού έρευνhσε, οί επικοινωνίες είχαν πολύ πιά μεγάλη σπουδαιότητα γιά τήν πολιτική ανάπτυξη τών ΗΠΑ.

Ή έρευνα αυτή του Winham εκτός του ότι ήταν ένα υπόδειγμα εθνικής αναπτυξιακής αυτογνωσίας, πού βασίστηκε σε έμπειρικά δεδομένα, ύπήρξε επί-

σης πολύ διαφωτιστική και γιά τό λόγο ότι οί παραπάνω σχέσεις στηρίχτηκαν σε στοιχεία πού άντλούνται από μακρά σειρά έτών (δύο αιώνες σχεδόν). Τουτό είναι σημαντικό γιά τόν έρευνητή, πού ζητάει τί δυναμική σχέση μέσα στό πέρασμα του χρόνου μεταξύ πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών μεταβλητών και όχι άπλως τή στατική εικόνα τών σχέσεων σε μιιά δεδομένη χρονική στιγμή.

Άπ' τό άλλο μέρος, όμως, ό Winham περιόρισε τά συμπεράσματα τής έρευνάς του στήν άνεύρεση τής σχέσης μεταξύ κοινωνικών και πολιτικών μεταβλητών. Δέν έπιχείρησε τή μέτρηση και καθαρά οικονομικών μεταβλητών, όπως τό εισόδημα, εκβιομηχάνιση κτλ., και συνεπώς άφησε άνεξιχνίαστη τή σχέση πολιτικής και οικονομικής ανάπτυξης στίς ΗΠΑ.

Τήν έλλειψη στόν τομέα αυτό έπιχειρεί νά συμπληρώσει ή παρούσα έρευνα πού επιδιώκει νά δεί σφαιρικά τήν όλη όψη-πορεία τής εθνικής ανάπτυξης στήν Ελλάδα, δηλαδή νά μετρήσει έναν αριθμό οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών μεταβλητών και νά άνευρει στατιστικά τις πιθανές σχέσεις μεταξύ τους. Νά προσδιορίσει επίσης, ποιές οικονομικές και κοινωνικές μεταβλητές συσχετίζονται και άκόμο ποιές άπ' αυτές σχετίζονται με τήν πολιτική ανάπτυξη στήν Ελλάδα μέσα στή χρονική περίοδο, πού αναφέραμε στήν άρχή. Άς δούμε όμως αναλυτικότερα τί σημαίνει ό όρος «πολιτική ανάπτυξη».

13. Gilbert L. Winham, «Political Development and Lerner's Theory: Further Test of a Causal Model» (Πολιτική ανάπτυξη και θεωρία του Lerner: Περαιτέρω εξέταση ενός αιτιώδους μοντέλου), περ. *APSR*, τόμ. LXIV, (Σεπτ. 1970), σελ. 817-818.

ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Μερικές από τίς θεωρητικές και έμπειρικές έρευνες πάνω στή συσχέτιση πολιτικής και κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης

Έρευνητές	Κατεύθυνση	Συσχέτιση με:
Lerner	θετική	'Αστικοποίηση - Έκπαίδευση - Ένημέρωση
Lipset	θετική	Έκπαίδευση
Banks	άρνητική	—
Cutright	θετική	'Επικοινωνίες
Smith	θετική	»
McCrone + Cnudde	θετική	'Αστικοποίηση - Έπικοινωνίες
Coleman + Olsen	θετική	Οικονομική Άνάπτυξη
	άρνητική	—
	θετική	Μεταφορές και Έκβιομηχάνιση
Flanigan + Fogelman	—	'Αστικοποίηση - Έκπαίδευση - Άπασχόληση στή Γεωργία
Winham	θετική	'Επικοινωνίες

Β. Όρισμός τής πολιτικής ανάπτυξης

Πρίν προχωρήσουμε στήν έπιστημονική άνάλυση του όρου ή μάλλον τής πληθώρας τών όρισμών, πού δόθηκαν γιά τήν πολιτική άνάπτυξη, σκόπιμο θά ήταν νά διευκρινίσουμε τί σημαίνει γλωσσολογικά.

Στήν καθημερινή του χρήση ό όρος «άνάπτυξη» σημαίνει συνήθως πρόοδο, εξέλιξη πρός τά μπρός ή

πρός τά «άνω» (άνοδος), αλλαγή κτλ. "Όταν πρόκειται γιά τήν οικονομική κατάσταση μιās χώρας, και ειδικότερα, όταν γίνεται σύγκριση με προηγούμενη κατάσταση ή περίοδο, ό όρος «οικονομική άνάπτυξη» λ.χ. εκφράζει τή συνισταμένη τών οικονομικών συντελεστών με όρους ή εκφράσεις άνάλογες, οί όποιες εκφράζουν αριθμητικά μεγέθη ή σχέσεις. Το ίδιο πράγμα μπορεί νά λεχθεί και γιά

τήν «κοινωνική ανάπτυξη». 'Ο όρος «πολιτική ανάπτυξη» χρησιμοποιείται για να εκφράσει ανάλογες καταστάσεις σ' ένα πολιτικό σύστημα. Συνηθέστερα χρησιμοποιεί για να δείξει τόν πολιτικό εκδημοκρατισμό ή έκταχρονισμό μιάς χώρας.¹⁴

Συγκρίνοντας τις τρεις κατηγορίες ανάπτυξης, βλέπουμε ότι η οικονομική και η κοινωνική ανάπτυξη αναφέρονται σέ μεγέθη που μπορούν να μετρηθούν, όπως τό εισόδημα, ή βιομηχανική παραγωγή κτλ., και γι' αυτό εύκολα άποτυπώνονται ή εκφράζονται μέ άριθμούς.¹⁵ Άλλά ό όρος «πολιτική ανάπτυξη» σημαίνει αύξηση τίνος; Τά έρωτήματα συνεπώς είναι: ή πολιτική ανάπτυξη αναφέρεται σέ τί; μπορεί αυτό να μετρηθεί; και πώς τό μετράμε;

Η λέξη «ανάπτυξη» εκφράζει «εξέλιξη πρós τά πάνω, πρós τά πρός» ή ότι κάτι γίνεται βαθμιαία πληρέστερο, μεγαλύτερο, καλύτερο, κτλ.¹⁶ Είναι φανερό, όμως, ότι ό όρος «ανάπτυξη» μπορεί να εκφράζει τόσο αύξηση (ποσοτική), όσο και άλλαγή (ποιοτική). Κατά κανόνα ή πλειονότητα τών θεωρητικών τής «πολιτικής ανάπτυξης» άποδίδει στόν όρο «ανάπτυξη» και τίς δύο αυτές έννοιες, δηλαδή τήν ποιοτική (άλλαγή) και τήν ποσοτική (αύξηση).

«Ό όρος ανάπτυξη δέν χρησιμοποιείται σάν συνώνυμο μέ τήν αύξηση... όι ποιοτικές μεταβολές πρέπει να συμβαδίζουν μέ τίς ποσοτικές αύξησεις.»¹⁷

Ό S.N. Eisenstadt¹⁸ λ.χ. όρίζει τήν πολιτική ανάπτυξη σάν τή «συνεχή αύξητική πορεία ή όποία προκαλείται άπό δυνάμεις μέσα στό σύστημα και ή όποία πορεία μετουσιώνεται (μεταλλάσσει) μέσα στό ίδιο σύστημα».

Ό Howard Wriggins¹⁹ θεωρεί πολιτική ανάπτυξη τή «διεύρυνση τών θεσμών και τής πρακτικής τους,

πράγμα που συντελεί ώστε τό πολιτικό σύστημα να μπορεί να άντιμετωπίζει βραχυρόνια τά θεμελιώδη προβλήματα του μέ μεγαλύτερη άποτελεσματικότητα, ενώ μακροχρόνια εργάζεται για τήν ύπευθυνότητα τής κυβέρνησης άπέναντι στά λαϊκά αίτήματα». Ό J. Spengler²⁰ θεωρεί σάν ουσιώδη για τήν «πολιτική ανάπτυξη» τή διεύρυνση τής πρακτικής και τής έτοιμότητας για τήν έπίλυση μελλοντικών προβλημάτων. Τέλος, για να αναφέρουμε ένα άκόμη παράδειγμα, ό Frederic Frey²¹ ύποστηρίζει ότι «πολιτική ανάπτυξη δέν είναι παρά όι άλλαγές που γίνονται πρós τήν κατεύθυνση τής εύρύτερης διασποράς τής (πολιτικής) δύναμης».

Στή συνέχεια θά παραθέσουμε ένδεικτικά και θά δούμε αναλυτικότερα πώς μερικοί θεωρητικοί βλέπουν τό φαινόμενο τής πολιτικής ανάπτυξης και τήν κριτική που άσκήθηκε για τήν «κάτάχρηση» τού όρου αυτού.

Πρώτος ό Gabriel Almond καταφεύγει σέ ένα άρκετά σύνθετο όρισμό. «Η πολιτική ανάπτυξη», λέει, «προκύπτει όταν ή ύπάρχουσα δομή και ή πολιτιστική στάθμη ενός πολιτικού συστήματος είναι άνίκανες να άντιμετωπίσουν ένα πρόβλημα ή μία άπειλή που άντιμετωπίζει τό σύστημα αυτό, χωρίς τήν παραπέρα διαφοροποίηση τών δομών και τόν πολιτιστικό έκσυγχρονισμό».²² Μαζί μέ τόν Bingham Powel διακρίνουν τέσσερις τύπους προβλημάτων, που μπορεί να άπειλήσουν ένα σύστημα. Ό τρόπος έπίλυσης αυτών τών προβλημάτων μπορεί να οδηγήσει τό σύστημα σέ άνάλογο βαθμό περαιτέρω πολιτικής ανάπτυξης.

Τά προβλήματα αυτά είναι:

1. Τό πρόβλημα τής δημιουργίας κράτους (έθνική όλοκλήρωση).
2. Τό πρόβλημα τής δημιουργίας Έθνους (έθνική νομιμότητα).
3. Τό πρόβλημα τής συμμετοχής (πολιτική έκπροσώπηση).
4. Τό πρόβλημα τής διανομής (κοινωνική ισότητα).

20. Joseph J. Spengler, «Allocation and Development, Economic and Political» (Κατανομή και ανάπτυξη: Οικονομική και Πολιτική), στού Ralph Braibanti (Ed), *Political and Administrative Development* (Durham N.C.: Duke University Press, 1959), σελ. 609.

21. Frederic W. Frey, «Political Development, Power and Communications in Turkey» (Πολιτική ανάπτυξη, δύναμη και έπικοινωνίες στήν Τουρκία), στού Lucian W. Pye, *Communications and Political Development* (Princeton N.J.: Princeton University Press, 1963), σελ. 301.

22. Βλ. Gabriel Almond και Bingham Powell, Jr., *Comparative Politics: A Developmental Approach* (Συγκριτική πολιτική: Μιά άναπτυξιακή προσέγγιση), (Boston Mass: Little Brown and Co. 1966), σελ. 34 - 35. Για μία σύντομη κριτική τού μοντέλου μεταξύ άλλων βλ. David L. Carr, *General Systems and Political Development: An Evaluation of the Almond - Powell Model*, Research Paper No 19, (Binghamton NY Center for Comparative Political Research SUNY, 1972).

14. Lucian W. Pye, *Aspects of Political Development* (Άπόψεις τής πολιτικής ανάπτυξης), Boston: Little Brown and Co., 1966, σελ. 51. Πρόσφατα κυκλοφόρησε σέ ελληνική μετάφραση. Βλ. έπίσης διεθδοική άνάλυση τών θεωριών τής πολιτικής ανάπτυξης στού έργο τού Πανταζή Τερλέζι, *Οικονομία και Δημοκρατία: Κοινωνιολογία τής πολιτικής ανάπτυξης* (Αθήνα, έκδόσεις Ράππα, 1973).

15. Βλ. Pye, άνωτ. σελ. 55 και Herbert J. Spiro (Ed), *Patterns of African Development: Five Comparisons* (Πρότυπα άφρικανικής ανάπτυξης: Πέντε συγκρίσεις), Englewood Cliffs N.J., Prentice Hall, Inc. 1967, σελ. 5.

16. Webster's, *New World Dictionary of the American Language*, (1964).

17. Gerhard Colm and Theodore Geiger, «Country Programming: A Guide to Development» (Έθνικός προγραμματισμός: Ένας οδηγός για ανάπτυξη), στού Robert F. Asher κ.ά.: *Development of the Emerging Countries: An Agenda for Research* (Washington D.C., the Brookings Institution, 1962), σελ. 47.

18. S.N. Eisenstadt, «Bureaucracy and Political Development» (Γραφειοκρατία και πολιτική ανάπτυξη), στού Joseph la Palombara, *Bureaucracy and Political Development* (Princeton University Press 1963), σελ. 96.

19. Howard Wriggins, «Foreign Assistance and Political Development» (Έξωτερική βοήθεια και πολιτική ανάπτυξη), στού Robert F. Asher κ.ά., *οπ. παρ.*, σελ. 182.

Τά κριτήρια για τη διαπίστωση της πολιτικής ά-
ναπτυξης, όπως προκύπτει από τα προηγούμενα,
είναι:

- α) η διαφοροποίηση των ρόλων μέσα στην κοινο-
νία,
- β) η ύπαρξη εξουσίας στα έπι μέρους συστήματα
και
- γ) η έκκοσμίκευση ή ό έκσυγχρονισμός των πολι-
τιστικών αξιών.²³

Ό Lucian Pye²⁴ κρίνει και αναλύει στη μικρή μο-
νογραφία πού μνημονεύτηκε παραπάνω περί τούς
δέκα όρισμούς της «πολιτικής ανάπτυξης», δίνον-
τας έτσι μιά πλατειά θεώρηση τού όρου, όπως αυ-
τός παρουσιάζεται στη σχετική βιβλιογραφία. Τελι-
κά, άπ' όλους τούς όρισμούς πού αναλύει, άπομο-
νώνει εκείνα τά χαρακτηριστικά πού είναι τά θεμε-
λιώδη, κατά τη γνώμη του, γύρω από τό «σύνδρομο
της πολιτικής ανάπτυξης». Αυτά είναι:

1. 'Η *ισότητα*: Ό όρος σχετίζεται πιά πολύ μέ τήν
πολιτική κοινότητα.
2. 'Η *ικανότητα*: Ό όρος αναφέρεται κυρίως στη
λειτουργία της αύταρχικής ή εξουσιαστικής
δομής της κυβέρνησης.
3. 'Η *διαφοροποίηση*: Ό όρος αναφέρεται στη
λειτουργία των μη αύταρχικών δομών και γε-
νικά στην πολιτική πορεία μιάς κοινωνίας.

Ό David Wood²⁵ διακρίνει δύο μεγάλες ομάδες έ-
πιστημονικής προσέγγισης τού φαινομένου της
«πολιτικής ανάπτυξης». 'Η μιά κατηγορία περι-
λαμβάνει διάφορα μοντέλα πού εξετάζουν τήν πολι-
τική ανάπτυξη σάν συνάρτηση μιάς σειράς ξεχωρι-
στών μεταβλητών ή συνδυασμού μεταβλητών και
τού βαθμού συσχέτισης μεταξύ τούς («συνεχόμενο
μοντέλο»). Στην άλλη κατηγορία ανήκουν τά μον-
τέλα εκείνα πού μέσα στην πολιτική ανάπτυξη δια-
κρίνουν διάφορες φάσεις ή στάδια («σταδιακό μον-
τέλο»).

Ένδεικτικά μπορούμε νά κατατάξουμε στην
πρώτη κατηγορία τά ακόλουθα μοντέλα προσέγγι-
σης της πολιτικής ανάπτυξης:

1. Τό Νομικό, πού θεωρεί τήν πολιτική ανάπτυ-
ξη πρωταρχικά σάν λειτουργική συνέπεια των νό-
μων.
2. Τό Οικονομικό, πού θεωρεί τήν πολιτική ά-
νάπτυξη σάν συνάρτηση ενός επιπέδου οικονομι-
κής ανάπτυξης.
3. Τό Κοινωνικό, πού θεωρεί τήν πολιτική άνα-
πτυξη σάν μιά λειτουργία τού κοινωνικού συστήμα-
τος, πού διευκολύνει τή συμμετοχή στις κυβερνητι-

κές και πολιτικές διαδικασίες σέ όλα τά επίπεδα.

4. Τό Διοικητικό, πού θεωρεί τήν πολιτική άνα-
πτυξη σάν συνέπεια της διοικητικής ικανότητας νά
διατηρηθεί ό νόμος και ή τάξη επίδεξια και άποτε-
λεσματικά.

5. Τό Πολιτιστικό, σύμφωνα μέ τό όποιο ή πο-
λιτική ανάπτυξη πηγάζει κατά πρώτο λόγο από τήν
πολιτική άγωγή και παιδεία.

6. Διάφορα άλλα, όπως τό μοντέλο της «πολι-
τικής ήγέσιος», πού θεωρεί τήν πολιτική ανάπτυξη
σάν συνάρτηση των χαρακτηριστικών της πολιτι-
κής ήγέσιος (τρόπος έπιλογής, κοινωνική προέλευ-
ση, λήψη αποφάσεων, ανανέωση ήγέσιος κτλ.).²⁶

Γιά τόν Organski ή πολιτική ανάπτυξη αναφέρε-
ται σέ μιά αϋξανόμενη κυβερνητική ικανότητα και
άποτελεσματικότητα σέ ό,τι άφορά τή χρησιμοποί-
ηση τού έμψυχου και άψυχου δυναμικού μιάς χώ-
ρας γιά τήν επίτευξη εθνικών στόχων.²⁷

Πολύ πριν από τόν Organski ένας διακεκριμένος
οικονομολόγος, ό καθηγητής Walter W. Rostow, εί-
χε δημοσιεύσει τή θεωρία της οικονομικής ανάπτυ-
ξης κατά στάδια.²⁸ Τό χαρακτηριστικό πού μάς έν-
διαφέρει έδώ είναι ό,τι σύμφωνα μέ τή θεωρία τού
Rostow όλα αυτά τά στάδια της οικονομικής άνα-
πτυξης συνοδεύονται από άνάλογες συνθήκες πολι-
τικής ανάπτυξης.

Συνοψίζοντας θά λέγαμε πώς σέ όλα τά διάφορα
μοντέλα ή τούς όρισμούς της πολιτικής ανάπτυξης
παρατηρούμε μερικά κοινά χαρακτηριστικά. Όλοι
άποδέχονται έκ των προτερών ό,τι υπάρχουν τά λε-
γόμενα έρεθίσματα (stimuli) ή προσβολές πού κα-
τευθύνονται πρός ή πλήττουν ένα πολιτικό σύστη-
μα. Δέν αλλάζει τίποτε άν τά έρεθίσματα αυτά τά
ονομάσουμε πρόβλημα, άπειλή, αίπαίτηση κτλ. Τό
πολιτικό σύστημα αντίδρά στό έρεθισμα-πρό-
κληση. Ό τρόπος, πού θά επιλέξει γιά νά αντιδρά-
σει ποικίλλει και έξαρτάται τόσο από τίς αϋτόνο-
μες δυνάμεις-ροπές (τάσεις) πού ένεργοποιούνται
μέσα στό σύστημα, όσο και από τίς άποφασιστικές
έπιλογές πού θά κάνει σέ δεδομένη στιγμή ή πολι-
τική ήγεσία ή ή έλίτ, εκείνοι δηλαδή πού διαθέτουν
δύναμη μέσα στό συγκεκριμένο σύστημα. Άπό τήν
αντίδραση αυτή στό έρεθισμα θά προκύψει λογικά

26. Βλ. επίσης Robert A. Packenham, «Approaches to the Study of Political Development» (Είδη προσέγγισης γιά τή σπουδή της πολιτικής ανάπτυξης), περ. *World Politics*, τόμ. XVII (Όκτ. 1964), σελ. 108-117 και Robert A. Packenham, «Political Development Research» («Έρευνα στην πολιτική ανάπτυξη») στού Haas Kariel, *Approaches to the Study of Political Science* (Προσεγγίσεις στην σπουδή της πολιτικής έπιστήμης), (Scranton Penn/Chandler Publishing Co., 1970), σελ. 172.

27. A.F.K. Organski, *The Stages of Political Development* (Τά στάδια της πολιτικής ανάπτυξης), (New York: Alfred A. Knopf 1965), σελ. 5-6.

28. Walter W. Rostow, *The Stages of Economic Growth: A non Communist Manifesto* (Τά στάδια της οικονομικής ανάπτυξης: Ένα μη κομμουνιστικό μανιφέστο), (Cambridge Mass: At the University Press, 1967), σελ. 4-11.

23. Almond και Powel, *οπ. παρ.*, σελ. 217, 256 και 299-302.

24. Luc. W. Pye, *Aspects of Political Development*, βλ. σχετ. πα-
ραπομπή.

25. David M. Wood, «Comparative Government and Politics»
(Συγκριτική κυβέρνηση και πολιτική), στού Stephen L. Wasby, *Political Science: The Discipline and its Dimensions* (New York: Charles Scribners Sons, 1970), σελ. 504-505.

μιά νέα κατάσταση (φαινόμενο). Στὴν κατάσταση αὐτὴ μπορούμε νὰ δώσουμε ὀνομασία ἀνάλογα μὲ τὸ ποῦ ἀνήκει, σὲ ποιὸν τομεᾶ, ἢ ἀπὸ ποῦ προέρχεται. Ὅπωςδήποτε ἐνέχει κάποια ἀλλαγὴ ποσοτικῆς ἢ ποιοτικῆς (κανονικὰ καὶ τὰ δύο), σύμφωνα μὲ ὅσα εἴπαμε παραπάνω. Συνεπῶς θὰ μπορεῖ νὰ προσδιοριθεῖ κατὰ γένος καὶ εἶδος.

Τὸ σχῆμα αὐτὸ μπορεῖ νὰ τὸ δεῖ κανεὶς σὲ σχέση μὲ τὸν ὀρισμὸ τῆς πολιτικῆς ἢ τοῦ πολιτικοῦ συστήματος ποῦ δόθηκε ἀπὸ τὸν D. Easton.²⁹ Ἔτσι, ἡ πολιτικὴ ἀνάπτυξη μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σάν ἡ ἀλλαγὴ, ποῦ προκαλεῖται στὴν αὐταρχικὴ κατανομὴ τῶν ἀξιών προερχόμενη ἀπὸ τὴν ἀντιμετώπιση ἑνὸς ἐρεθίσματος-πρόκλησης στὸ πολιτικὸ σύστημα. Τὸ ἐρεθίσμα, ποῦ ἀναφέραμε, μπορεῖ νὰ προέρχεται μὲσα ἀπὸ τὸ σύστημα (ἐνδοσυστημικὸ) ἢ ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ περιβάλλον (ἐξωσυστημικὸ ἢ περιβαλλοντολογικὸ) ἢ καὶ ἀπὸ τὰ δύο (διασυστημικὸ).

Ἀνάλογα μὲ τὸ ποῖο εἶναι τὸ ἐξωτερικὸ περιβάλλον (στὴν πραγματικότητα ἓνα ἄλλο σύστημα) ποῦ προκαλεῖ τὸ ἐρεθίσμα, ἔχουμε καὶ τὶς διαφορὲς σχολές ἢ μοντέλα προσέγγισης τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης, ὅπως τὸ οἰκονομικὸ (ἀπὸ τὸ οἰκονομικὸ σύστημα), τὸ κοινωνικὸ (ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ σύστημα), κτλ. Κατὰ κανόνα αὐτοὶ ποῦ ἐρευνοῦν τὰ ἐξωσυστημικὰ ἐρεθίσματα ἢ διασυστημικὰ θεωροῦν τὴν πολιτικὴ ἀνάπτυξη σάν ἐξαρτημένη μεταβλητὴ, δηλαδή σάν συνέπεια τῶν ἐρεθισμάτων, ποῦ δεχεται τὸ πολιτικὸ σύστημα ἀπ' ἐξω (κοινωνικὸ, οἰκονομικὸ).

Γιὰ ἐξαρτημένη μεταβλητὴ μπορούμε νὰ μιλήσουμε καὶ ὅταν γίνεται ἔρευνα ἐνδοσυστημικῶν ἐρεθισμάτων (π.χ. συμπεριφορὰ πολιτικῆς ἡγεσίας, ἐπίδραση τῶν νόμων, λειτουργία τῆς διοικητικῆς μηχανῆς κτλ.).

Πιὸ ρεαλιστικὴ ὁμως εἶναι ἡ προσέγγιση ἐκείνῃ τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης ποῦ μελετεῖται αὐτοῦχρονα ἐνδο-καὶ ἐξω-συστημικὰ ἐρεθίσματα (δια-συστημικὰ), διότι εἶναι πιὸ κοντὰ στὴν πολιτικὴ πραγματικότητα. Σὲ τέτοιες περιπτώσεις ἡ πολιτικὴ ἀνάπτυξη δέν εἶναι πάντα ἐξαρτημένη μεταβλητὴ (ἀποτέλεσμα, παράγωγο), ἀλλὰ ἐρευνᾶται καὶ σάν ἀνεξάρτητη μεταβλητὴ (αἶτιο), ποῦ μπορεῖ νὰ προκαλέσει ἀλλαγές σ' ἄλλες μεταβλητές ἢ νὰ ἀποτελέσει ἐρεθίσμα (πρόκληση) γιὰ ἄλλο σύστημα.

Στὴν τελευταία κατηγορία ἀνήκει ἡ θεωρία ποῦ βλέπει τὴν πολιτικὴ ἀνάπτυξη ἢ γενικά τὶς πολιτικὲς μεταβλητὲς σάν προϋπόθεση γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἢ (καὶ) τὴν κοινωνικὴ ἀνάπτυξη.³⁰ Τὸ σύνδρομο τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης» πηγάζει ἀνετα ἀπὸ τὴν ιδέα τῆς ἰσορροπίας στὴ θεωρία τῶν συστημάτων.³¹

29. Βλ., ἐκτός ἀπὸ τὸ γνωστὸ βιβλίο τοῦ *The Political System* καὶ David Easton, *A Systems Analysis of Political Life* (New York: John Wiley and Sons Inc., 1965), σελ. 285 καὶ 348-362, ὅπου ἀναφέρεται τὸ εἶδος τῶν outputs ποῦ μποροῦν νὰ προκύπτουν ἀπὸ ἓνα ἐρεθίσμα στὸ σύστημα.

Γιὰ τοὺς ὁπαδοὺς αὐτῆς τῆς σχολῆς μόνον ὁ συγκεκρισμένος πολιτικῆς, οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀνάπτυξης μπορεῖ νὰ φέρει ἁρμονία σὲ μιά κοινωνία.

Ἡ ἀνάπτυξη σὲ ἓνα παράλληλο σύστημα (ἢ ὑποσύστημα), ὅπως τὴν προσδιόρισαμε παραπάνω, θέτει σὲ ἐνέργεια δυνάμεις ἐνὸς ἄλλου συστήματος, οἱ ὁποῖες δροῦν γιὰ νὰ ἀποκαταστήσουν τὴν διαταραχθεῖσα ἰσορροπία, δεδομένου ὅτι σὲ κάθε σύστημα ὑπάρχει ἐμφυτὴ ἡ τάση γιὰ ἰσορροπία.

Κατ' ἀρχὴν αὐτὴ ἡ θεωρία τοῦ ἀλληλένδετου τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης δέν δίνει προτεραιότητα σὲ καμιά αἰτιώδη ἀκολουθία, ἀλλὰ μᾶλλον σὲ μιά συσχέτιση τῶν μεταβλητῶν ἢ γενικά τῶν διαφόρων συστημάτων.³²

Ὅλη αὐτὴ ἡ ἐπιστημονικὴ δραστηριότητα κοινωνιολόγων καὶ πολιτικῶν ἐπιστημόνων γύρω ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἀνάπτυξη, ποῦ σκιαγραφήθηκε παραπάνω, δέν ἔμεινε χωρὶς κριτικὴ. Ὁ σπουδαιότερος ἐπικριτὴς τῆς προσπάθειας αὐτῆς εἶναι ὁ καθηγητὴς Samuel Huntington (Harvard καὶ MIT), ὁ ὁποῖος κατέκρινε τὴν προσπάθεια τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημόνων νὰ ἐπινοήσουν ἓναν ὁρο (πολιτικὴ ἀνάπτυξη), ποῦ νὰ ἐκφράζει στὸν τομεᾶ τῆς πολιτικῆς, ὅ,τι ὁ ὁρος οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη ἐκφράζει στὸν τομεᾶ τῆς οἰκονομίας.

Ὁ Huntington θεωρεῖ «ὅτι ὁ ὁρος αὐτός εἶναι ἄστοχος, ἂν ὄχι ἄσχετος μὲ τὴν πολιτικὴ. Σάν «ἐκπεφρασμένος» θεωρητικὸς τοῦ status quo τῆς ἀμερικανικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ὁ Huntington, βέβαια εἶναι περισσότερο προσανατολισμένος πρὸς τὴν «σταθερότητα-ἀλλαγὴ» στὴν πολιτικὴ, καὶ γιὰ τὴν ἐκπόνηση τῆς ἀνάλυσης θεωρίας ἔχει ἀφιερῶσει μεγάλο μέρος τῶν ἐπιστημονικῶν εργασιῶν του. Γιὰ τὸν Huntington ὁ ὁρος, ποῦ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀντικαταστήσει τὸν ὁρο «πολιτικὴ ἀνάπτυξη», εἶναι ἡ «θεσμοποίηση» τῶν πολιτικῶν διαδικασιῶν.³³

30. Γιὰ τὴν ἐπίδραση τῶν πολιτικῶν συνθηκῶν στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη, βλ. μεταξὺ ἄλλων Andreas C. Tsantis, «Political Factors in Economic Development» (Πολιτικοὶ παράγοντες στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη), περ. *Comparative Politics*, τόμ. II (Ὀκτώβρι. 1969), σελ. 63-78.

31. Morton A. Kaplan, «Systems Theory» στὸ Charlesworth, ὅπ. παρ., σελ. 151 καὶ Herbert J. Spiro, «An Evaluation of Systems Theory» (Μιά ἀξιολόγηση τῆς θεωρίας τῶν συστημάτων), στὸ Charlesworth, ὅπ. παρ., σελ. 171.

32. Dick Simpson, «The Congruence of the Political, Social and Economic Aspects of Development» (Ἡ σύμπτωση τῶν πολιτικῶν, κοινωνικῶν καὶ οἰκονομικῶν στοιχείων τῆς ἀνάπτυξης), περ. *International Development Review*, τόμ. VI (Ἰούν. 1964), σελ. 21-25. Ἐπίσης βλ. Irma Adelman καὶ Cynthia Taft Morris, «A Factor Analysis of the Interrelationship between Social and Political Variables and per Capita Gross National Product» (Μιά ἀνάλυση παραγόντων γιὰ τὴν ἀλληλοσυσχέτιση μεταξὺ κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν, μεταβλητῶν καὶ κατὰ κεφαλὴν ἀκαθαρτῶν ἐθνικοῦ προϊόντος), στοὺ John Gillespie καὶ Betty A. Nesvold, *Macroquantitative Analysis: Conflict, Development and Democratization* (Beverly Hills Cal.: Sage Publications, 1971), σελ. 374-349.

33. Samuel P. Huntington, «Political Development and Decay»

Σ' ένα πολιτικό σύστημα, το επίπεδο της «θεσμοποίησης» μετράει την πολιτική ανάπτυξη. Το επίπεδο «θεσμοποίησης»³⁴ είναι το σύνολο του βαθμού της άκαμψίας, της προσαρμοστικότητας, της πλοκής, της αυτονομίας και της συνεκτικότητας των πολιτικών θεσμών και διαδικασιών, που έχει ένα πολιτικό σύστημα. Ο Huntington έχει επινοήσει για τη μέτρηση αυτών διαφόρους δείκτες.

III. σχέδιο έρευνας

A. Η υπόθεση για επαλήθευση και μεθοδολογία

Σύμφωνα με το στόχο που διαγράψαμε στην αρχή και μετά τη σύντομη παράθεση της πιο σχετικής βιβλιογραφίας πάνω στο θέμα, η υπόθεση, που θα πρέπει να επαληθευθεί στην περίπτωση της Ελλάδας για την περίοδο που εξετάζουμε, είναι: αν υπάρχει σχέση και σε ποίο βαθμό μεταξύ οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ανάπτυξης.³⁵

Για την ανάλυση ακολουθείται εδώ μια «περιγραφική προσέγγιση» με την έννοια ότι το όλο σύστημα αναλύεται σε ένα σύνολο μεταβλητών, οι οποίες θεωρούνται ότι συσχετίζονται και συνεπώς πρέπει να αναλυθούν σε συνδυασμό μεταξύ τους. Έπειδή η λειτουργία του συστήματος δεν μπορεί να υποβιβασθεί μόνο στις επί μέρους σχέσεις των συστατικών του στοιχείων θα πρέπει, για την επαλήθευση των υποθέσεων, να γίνει μία όσο το δυνατό περισσότερη αντιπροσωπευτική έπιλογή δομών, διαδικασιών και φαινομένων. Αυτό βέβαια αφορά τους τομείς έθνικης ανάπτυξης, για την οποία, σύμφωνα με τον όρισμό του Organski, παραδεχόμαστε ότι περιλαμβάνει τουλάχιστο τρεις, δηλαδή πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό τομέα (κοινωνική προσέγγιση).³⁶

1. Μέτρηση της πολιτικής ανάπτυξης

Για το σκοπό αυτής της έρευνας γίνεται δεκτό ότι η πολιτική ανάπτυξη αναφέρεται σε ένα σύνολο διαδικασιών με τελικό στόχο τη δημοκρατία (δημοκρατικοποίηση), που χαρακτηρίζεται τουλάχιστον από τρεις κύριες λειτουργικές σχέσεις-προϋποθέσεις (κοινοβουλευτισμός):

- α) την ύπαρξη και λειτουργία Έκτελεστικής εξουσίας και κυβερνητικής σταθερότητας,
- β) σε σχέση με τον πληθυσμό την ευρεία συμμετοχή στις γενικές εκλογές και ψηφοφορία κατά τακτά χρονικά διαστήματα,

γ) την ύπαρξη και λειτουργία της Νομοθετικής εξουσίας. Κατά πόσο είναι αποδοτική κρίνεται από διαφόρους παράγοντες μέσα στη Βουλή (σχέση κοιμματικών δυνάμεων κτλ.).

Ο παραπάνω όρισμός δίνει την ευχέρεια να επινοηθεί ένας (ή περισσότεροι) δείκτης πολιτικής ανάπτυξης για την Ελλάδα, που θα βασίζεται σε μία τεχνική αρκετά διαφορετική απ' αυτή που εφαρμόσε ο Cutright. Η διαφοροποίηση στην τεχνική επιβάλλεται από την ιδιορρυθμία, που η Ελλάδα παρουσιάζει σε σχέση με άλλες χώρες, τις οποίες ο Cutright εξέτασε εφαρμόζοντας γενικά μία τεχνική χωρίς διάκριση.

Έτσι για την Ελλάδα η Νομοθετική λειτουργία βαθμολογείται ως εξής:

1. Δύο βαθμοί δίνονται για κάθε χρόνο, που λειτουργεί Βουλή προερχόμενη από εκλογές, στις οποίες έλαβαν μέρος τουλάχιστον δύο αντίπαλα κόμματα και έφ' όσον το κόμμα της πλειοψηφίας κατέχει ποσοστό έδρων μεγαλύτερο από το 50%, ώστε να μπορεί να σχηματίσει αυτόδυναμη κυβέρνηση, αλλά και λιγότερο από 70%, ώστε να μην εκμηδενίζεται η αντιπολίτευση.
2. Ένας βαθμός δίνεται για κάθε χρόνο λειτουργίας της Βουλής με τις προϋποθέσεις που αναφέρθηκαν παραπάνω, χωρίς όμως την τήρηση του όρου 70% ή του 50% ή, επίσης, σε περίπτωση που η Βουλή λειτουργεί σάν Συντακτική Συνέλευση.
3. Μηδέν βαθμός δίνεται για κάθε χρόνο, που η Βουλή δεν λειτουργεί ή, αν και υπάρχει Βουλή, τα μέλη της είτε δεν έχουν εκλεγεί ή δεν είναι αντιπρόσωποι κομμάτων. Σύμφωνα μ' αυτό τον τρόπο, η Νομοθετική λειτουργία μπορεί να βαθμολογηθεί, για την περίοδο των είκοσι πέντε έτων, από μηδέν μέχρι πενήντα.

Για την Έκτελεστική εξουσία δίνονται:

1. Έναμυς βαθμός για κάθε χρόνο, που ισχύουν οι περιγραφείσες συνθήκες στην πιο πάνω περίπτωση αρ. 1 και ο Άρχηγός της Έκτελεστικής έχει εκλεγεί από το κόμμα.
2. Ένας βαθμός εάν εκλέγεται, όπως πρίν, αλλά ισχύουν οι συνθήκες της περίπτωσης αρ. 2, όπως πιο πάνω.
3. Μισός βαθμός αν η Βουλή λειτουργεί σάν Συνταγματική Συνέλευση.
4. Μηδέν βαθμός σε όλες τις άλλες περιπτώσεις. Μέ τον τρόπο αυτό η Έκτελεστική μπορεί να συγκεντρώσει βαθμούς από μηδέν μέχρι τριάντα για την ίδια περίοδο.

Η Πολιτική συμμετοχή μετρήθηκε τόσο με βάση την εκλογική ικανότητα (δυναμική) όσο και την πραγματική συμμετοχή στις γενικές εκλογές.

Έτσι δόθηκαν:

1. Ένας βαθμός αν:
 - α) υπήρχε έλευθερος κοιμματικός ανταγωνισμός,

(Πολιτική ανάπτυξη και παρακμή), περ. *World Politics*, τόμ. XVII ('Απρ., 1965), σελ. 386-430.

34. Στο ίδιο, σελ. 399-405.

35. Ο Gillespie διερωτάται, αν πραγματικά είναι δυνατό μία τέτοια υπόθεση να αποδειχθεί έμπειρικά. Βλ. Gillespie, *οπ. παρ.*, σελ. 16-18.

36. Organski, *οπ. παρ.*, σελ. 7.

- β) τουλάχιστον ο μισός πληθυσμός (50%) ήταν ικανός να ψηφίσει και
γ) τουλάχιστον οι μισοί απ' αυτούς (50%) προσήλθαν στις κάλπες.

2. Μισός βαθμός αν ή άσκηση του δικαιώματος της ψήφου προσκρούει σε περιορισμούς άλλους, εκτός απ' την ηλικία, όπως τό φύλο, ή ιδιοκτησία κτλ., ή, αν καί δέν υπάρχουν περιορισμοί του έκλογικού δικαιώματος, παραβιάζεται ό κανόνας της ικανότητας ή της συμμετοχής του 50% του πληθυσμού.

3. Μηδέν βαθμός γιά κάθε χρόνο πού δέν λειτουργεί Βουλή. Μέ τόν παραπάνω τρόπο βαθμολογίας ή πολιτική συμμετοχή μπορεί νά συγκεντρώσει από μηδέν μέχρι είκοσι πέντε βαθμούς.

Τό άθροισμα τών βαθμών πού συγκεντρώνουν ή Νομοθετική, ή Έκτελεστική λειτουργία καί ή Πολιτική (έκλογική) συμμετοχή αποτελούν ένα «δείκτη» της πολιτικής ανάπτυξης, πού παίρνει ύπ' όψη τού μερικά θεμελιώδη γνωρίσματα μιās Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας. Τά γνωρίσματα όμως αυτά αν καί ύποκειμενικά επιλεγμένα είναι καθαρά τυπικά καί δέν δείχνουν φυσικά πολλά ουσιώδη από τήν πραγματική λειτουργία μιās Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας.

Γι' αυτό ή παραπάνω μέτρηση θά συμπληρωθεί από ένα άλλο «σύνθετο δείκτη»³⁷ πολιτικής ανάπτυξης, πού παίρνει ύπ' όψη τού μερικές ουσιαστικότερες προϋποθέσεις γιά τή λειτουργία ενός κοινοβουλευτικού πολιτεύματος. Αυτές είναι:

1. *Η άποδοτικότητα της Νομοθετικής λειτουργίας:* Δίνονται: Ένας βαθμός όταν θεωρείται «μή άποδοτική», δύο βαθμοί αν είναι «κάπως άποδοτική» καί τρείς βαθμοί αν είναι «άποδοτική». Μηδέν, αν δέν υπάρχει καθόλου Νομοθετική έξουσία.

2. *Η φύση της διαδικασίας έπιλογής:* Δίνονται: βαθμοί μηδέν, ένα, δύο, τρία, ανάλογα: αν δέν ύπάρχει έκλεγμένη Νομοθετική έξουσία (0), αν αυτή πού ύπάρχει είναι σέ μεγάλο βαθμό μή ανταγωνιστική (1), ή μερικώς ανταγωνιστική (2) ή τέλεια ανταγωνιστική (3).

3. *Οί κοινοβουλευτικοί συνασπισμοί:* Δίνονται: τρείς βαθμοί αν ύπάρχουν περισσότερα από ένα κόμματα χωρίς τήν ύπαρξη κομματικών συνασπισμών, δύο βαθμοί στην περίπτωση πού συνασπισμοί ύπάρχουν, ένας βαθμός αν δέν ύπάρχει αντι-

πολίτευση καί μηδέν αν δέν ύπάρχουν ούτε συνασπισμοί ούτε αντιπολίτευση.

4. *Η κομματική νομιμότητα:* Δίνονται: Ένας βαθμός, αν Ένας σημαντικός αριθμός κομμάτων ή ομάδων πίεσης άποκλείονται από τόν πολιτικό ανταγωνισμό, δύο βαθμοί αν ένα ή περισσότερα (έξτρεμιστικά) κόμματα άποκλείονται, τρείς βαθμοί αν δέν ύπάρχουν κόμματα πού άποκλείονται από τόν πολιτικό ανταγωνισμό, ενώ δίνεται μηδέν αν δέν ύπάρχουν καθόλου κόμματα ή δεσπόζει ό μονοκομματισμός.

5. *Η κυβερνητική σταθερότητα:* Έπιλέγονται έπίσης όρισμένοι δείκτες κυβερνητικής σταθερότητας, όπως ό αριθμός τών εϋρέων κυβερνητικών σχηματισμών, καί ό αριθμός τών άλλαγών στην Έκτελεστική έξουσία.

Άλλοι δείκτες, όπως ό βαθμός της βουλευτικής εϋθύνης, ό αριθμός τών Συνταγματικών αναθεωρήσεων, ό αριθμός τών στρατιωτικών πραξικοπημάτων κ.ά., δέν επιλέχθηκαν τελικά, γιάτί σ' ένα δοκιμαστικό τέστο (στατιστικά) παρουσίασαν «καμπύλογραμμη εξέλιξη».

2. Μέτρηση της κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης

Η κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη είναι εύκολο νά έκφραστεί σέ αριθμούς. Δίνονται έδώ οί πύο αντιπροσωπευτικοί κλάδοι κοινωνικής καί οικονομικής ανάπτυξης.

α. Δείκτες κοινωνικής ανάπτυξης

1. *Η άστικοποίηση:* Μέ τόν όρο αυτό έννοούμε τό φαινόμενο της αύξησης του άστικού πληθυσμού πού γίνεται αντίληπτό μέ τή συγκέντρωση περισσότερων ανθρώπων σέ πόλεις.

Η άστικοποίηση μετρίεται μέ τόν πληθυσμό τών πόλεων διαφορετικών πληθυσμιακών επιπέδων, όπως:

- α) όσων έχουν πάνω από δέκα χιλιάδες κατοίκους,
- β) όσων έχουν πληθυσμό πάνω από είκοσι χιλιάδες,
- γ) όσων έχουν είκοσι πέντε χιλιάδες καί πάνω,
- δ) όσων έχουν πενήντα χιλιάδες καί πάνω καί
- ε) όσων έχουν έκατό χιλιάδες καί πάνω.

2. *Τό μορφωτικό επίπεδο:* Γιά τόν ύπολογισμό του δείκτη αυτού ύπολογίζονται:

- α) Τό ποσοστό του πληθυσμού, πού ξέρει γραφή καί ανάγνωση,
- β) ή κατά κεφαλή έγγραφή στά σχολεία όλων τών βαθμίδων,
- γ) ή κατά κεφαλή έγγραφή στά σχολεία της πρώτης βαθμίδας,

37. Ο «σύνθετος δείκτης του Banks» έχει χρησιμοποιηθεί από τόν Banks καί τούς συνεργάτες του γιά παρόμοιες μετρήσεις δέκαδων πολιτικών συστημάτων καί είναι μία τυπολογία γιά τήν όποία έχει κανεί έτοιμα στατιστικά στοιχεία. Βλ. αναλυτικότερα Arthur S. Banks, *Cross-Polity Time Series Data* (Διαπολιτικές χρονικές σειρές), (Cambridge Mass: The MIT Press 1971), σελ. 22-23. Βλ. ακόμη Arthur S. Banks, *The SUNY Binghamton Cross National Data Archive: Variable Definitions and Sources*, (CCPR, 1972). Τό άρχείο αυτό παρέχει στοιχεία γιά όλες τίς χώρες, παρόμοια μέ αυτά πού δίνει ή Τράπεζα Στατιστικών Στοιχείων του Πανεπιστημίου του Michigan.

- δ) ή κατά κεφαλή έγγραφη στά σχολεία της μέσης εκπαίδευσης,
- ε) ή κατά κεφαλή έγγραφη στίς ανώτερες σχολές και
- ζ) ή κατά κεφαλή έγγραφη στά σχολεία πρώτης και δεύτερης βαθμίδας μαζί.

3. *Οί επικοινωνίες:* (Μέσα ενημέρωσης). Μέ τον δρο έννοούμε τά μέσα πού χρησιμοποιούνται σέ μία κοινωνία γιά τήν επικοινωνία τών μελών της καί τή μετάδοση πληροφοριών, δηλαδή τά μαζικά καί μή μέσα ενημέρωσης πού μετρούνται έδω μέ διάφορους δείκτες όπως: α) ό όγκος τής επιστολογραφίας κατά κεφαλή, β) ό αριθμός τών τηλεγραφημάτων κατά κεφαλή, γ) ό αριθμός τών ραδιοφώνων κατά κεφαλή, δ) ό αριθμός τών τηλεφώνων κατά κεφαλή, ε) ή κυκλοφορία τών εφημερίδων κατά κεφαλή.

β. Δείκτες οικονομικής ανάπτυξης

1. *Η έκβιομηχάνιση:* Μέ τον δρο αυτό έννοούμε έδω τήν προγραμματισμένη καί έντατική χρήση τόσο του ανθρώπινου όσο καί του άψυχου δυναμικού πού αποβλέπει στήν αύξηση τής βιομηχανικής παραγωγής. Γιά τή μέτρηση τής έκβιομηχάνισης λαμβάνονται ύπ' όψη:

- α) τό ποσοστό του άπασχολούμενου δυναμικού στή βιομηχανία,
- β) τό ποσοστό του άπασχολούμενου δυναμικού στή γεωργία,
- γ) τό ποσοστό τών άπασχολούμενων στον τρίτογενή τομέα,
- δ) ή παραγωγή ενέργειας, κατά κεφαλή,
- ε) ή κατανάλωση ενέργειας, κατά κεφαλή,
- στ) τό άκαθάριστο έγχώριο προϊόν, κατά κεφαλή,
- ζ) ή παραγωγή τσιμέντου, κατά κεφαλή,
- η) ή παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας, κατά κεφαλή καί
- θ) ή παραγωγή χάλυβα, κατά κεφαλή.

2. *Τό έμπόριο:* Γιά τή μέτρησή του ύπολογίζονται: α) οί εισαγωγές, κατά κεφαλή, β) οί εξαγωγές, κατά κεφαλή, γ) εισαγωγές καί εξαγωγές, κατά κεφαλή καί δ) ή άναλογία τής χώρας στό διεθνές έμπόριο.

3. *Οί μεταφορές:* Μέ τον δρο νοούνται τά μέσα πού διευκολύνουν τή μετακίνηση προσώπων καί αγαθών από τό ένα μέρος στό άλλο. Ύπολογίζονται συγκεκριμένα οί έξής δείκτες:

- α) τό μήκος του σιδηροδρομικού δικτύου ανά τετραγωνικό μίλι,
- β) ό αριθμός τών επιβατικών όχημάτων, κατά κεφαλή,
- γ) ό αριθμός τών έμπορικών όχημάτων, κατά κεφαλή, καί

δ) ό αριθμός (τό σύνολο) τών κινουμένων στίς έθνικές δούες όχημάτων.

4. *Η κυβερνητική οικονομική καί κοινωνική πολιτική:* Ύπολογίζονται:

- α) τό έθνικό εισόδημα, κατά κεφαλή,
- β) οί κατά κεφαλή δημόσιες δαπάνες,
- γ) τά κατά κεφαλή δημόσια έσοδα
- δ) ό λόγος δημοσίων έσόδων καί έξόδων, κατά κεφαλή,
- ε) ή πυκνότητα του πληθυσμού καί
- στ) ό αριθμός τών γιατρών, κατά κεφαλή.

γ. Μικτοί δείκτες

1. *Έσωτερική βία ή αστάθεια,* πού μετρίεται μέ τον αριθμό: α) τών φόνων, β) τών γενικών άπεργιών, γ) τών άναρτοπολέμων, δ) τών κυβερνητικών κρίσεων, ε) τών έκκαθαρίσεων, στ) τών ταραχών, ζ) τών έπαναστάσεων καί η) τών άντικυβερνητικών διαδηλώσεων.

2. *Η άμυντική προσπάθεια:* Ύπολογίζεται έδω: α) τό μέγεθος τών Ένόπλων Δυνάμεων, β) ή άναλογία Ένόπλων Δυνάμεων καί πληθυσμού, γ) οί έθνικές άμυντικές δαπάνες, κατά κεφαλή, καί δ) ή άναλογία τών έθνικών άμυντικών δαπανών μέσα στό σύνολο τών δημοσίων δαπανών.

Η έπιλογή τών παραπάνω δεικτών (καί όχι άλλων) βασιστική κυρίως στό κριτήριο τόσο τής αντιπροσωπευτικότητας, όσο καί τής διαθεσιμότητας τών αναγκαζούντων στατιστικών στοιχείων. Ό Η. Blalock συστήνει στούς έρευνητές: «Όταν έχουμε νά κάνουμε μέ μεταβλητές, πού δέν έπιδέχονται εύκολα μέτρηση, καλό είναι συνήθως νά γίνεται χρήση μεγαλύτερου αριθμού δεικτών γιά κάθε μία μεταβλητή».³⁸

Ένας επιπρόσθετος λόγος, πού επέβαλε τή διέγερση του αριθμού τών δεικτών, ήταν ή ανάγκη συνυπολογισμού τής μεταβλητής τής αλλαγής μέσα στό έθνικό σύστημα. Ό λόγος αυτός ήταν ό πίο σπουδαίος γιά τήν έπιλογή τών δύο τελευταίων «μικτών δεικτών». Από τό άλλο μέρος μία πρώτη θεωρηση ήταν άναγκαία, ώστε νά γνωρίζει κανείς ποιού έπιλεγόμενοι δείκτες θά μπορούσαν νά χρησιμοποιηθούν. Φυσικά προτιμήθηκαν πάλι εκείνοι οί δείκτες γιά τούς όποιους ύπήρχαν στατιστικά στοιχεία στίς διάφορες πηγές.

Έτσι, έκτός από τά ύποκειμενικά κριτήρια στίς μερικότερες έπιλογές, μπορεί νά πεί κανείς ότι τελικά ή έπιλογή τών δεικτών όφείλεται κυρίως στό συνδυασμό τών δύο παραπάνω κριτηρίων.

38. Βλ. Παρακάτω σχετ. παραπομπή στό βιβλίο του Ted Robert Gurr.

Β. Πηγές καὶ συλλογὴ στατιστικῶν στοιχείων γιὰ τὴ μέτρηση τῆς πολιτικῆς, τῆς κοινωνικῆς καὶ τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης

Ἡ πρωταρχικὴ πηγὴ ἀπ' ὅπου ἐγίνε καὶ ἡ ἐπιλογή τῶν περισσοτέρων δεικτῶν, ποὺ ἀναφέρθηκαν παραπάνω, εἶναι ἡ συλλογὴ «Cross-Polity Time Series Data» (Διακρατικὴ χρονικὴ σειρὰ στοιχείων), ἡ ὁποία τηρεῖται ἀπὸ τὸν καθηγητὴ τῆς Συγκριτικῆς Πολιτικῆς Ἐπιστήμης Arthur S. Banks καὶ τοὺς ἐρευνητές-συνεργάτες του στὸ κέντρο τῆς Συγκριτικῆς Πολιτικῆς Ἑρευνας τοῦ Κρατικοῦ Πανεπιστημίου τῆς Νέας Ὑόρκης (Binghamton). Χρησιμοποιήθηκαν ἐπίσης γιὰ τὴ διαμόρφωση κυρίως τῶν δεικτῶν τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης τὰ ἐξῆς: Political Handbook: Atlas of the World Parliaments, Parties and Press, σέ συνδυασμὸ μὲ τὰ Europa Year Book, World Almanac καὶ Book of Facts.

Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἀκρίβειας καὶ ἐγκυρότητας τῶν στοιχείων καὶ τῆς σύγκρισής τους μὲ ἄλλες πηγές μπορεῖ νὰ ἀναφερθεῖ κανεὶς στὴν ἀνάλυση, ποὺ κάνει ὁ ἴδιος ὁ Arthur Banks σέ ὀτι ἀφορᾷ τὰ ἀρχεῖα τοῦ κέντρου του, ὅπου περιέχονται μακροχρόνιες σειρές συγκριτικῶν, στατιστικῶν στοιχείων.³⁹ Ἐκεῖ περιέχονται καὶ σημαντικὲς ὑποδείξεις γιὰ τὴ χρῆση τῶν δεικτῶν, ποὺ ἀναφέρθηκαν παραπάνω.

Γ. Τεχνικὴ τῆς ἀνάλυσης τῶν στατιστικῶν δεδομένων

Γιὰ τὴν ἐρευνα αὐτὴ, ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖ ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ μεταβλητῶν, κρίθηκε σκόπιμο νὰ χρησιμοποιηθοῦν στατιστικὲς τεχνικὲς, ποὺ νὰ ἐπιτρέπουν τὸ σχηματισμὸ μίας συνοπτικῆς εἰκόνας μὲ τὴν ἀναγωγή τῶν πολυμεταβλητῶν σχέσεων ἢ σέ δυαδικές σχέσεις (κάθε φορὰ ἐξετάζονται ζεύγη μεταβλητῶν) ἢ σχέσεις μεταξὺ δύο ἢ περισσοτέρων δμᾶδων μεταβλητῶν (πολυμεταβλητές σχέσεις).

α) Σάν πῶς κατάλληλη στατιστικὴ τεχνικὴ (θεωρητικὰ εἶναι μαθηματικὴ) κρίθηκε ἡ παραγοντικὴ ἀνάλυση (Factor Analysis). Ἡ μέθοδος αὐτὴ σάν πρῶτο πλεονέκτημα ἔχει ὅτι ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ μεταβλητῶν τὸν συντέμνει καὶ τὸν συμπυκνώνει σέ μικρές ὁμάδες μεταβλητῶν, ποὺ ὡς κοινὸ παρονομαστὴ ἔχουν τὴν ἀλληλεξάρτηση μεταξὺ τῶν μεταβλητῶν μέσα σὲ κάθε τέτοια ὁμάδα. Ὅπως τονίζει ὁ Gurr «ὅταν ἔχουμε ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ μετρήσεων γιὰ μιὰ ἢ περισσοτέρες μεταβλητὲς καὶ θέλουμε νὰ ἐρευνήσουμε τὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ τους ἢ τὶς σχέσεις, ἡ Factor Analysis εἶναι ἡ πιὸ κατάλληλη τεχνικὴ, εἴτε πρόκειται γιὰ διακρατικὲς ἐρευνες (σύγκριση διαφορῶν χωρῶν) εἴτε γιὰ ἐρευνα στοιχείων,

ποὺ ἀναφέρονται σέ μιὰ μεγάλη χρονικὴ περίοδο».⁴⁰ Ὁ δευτέρος λόγος ἰσχύει ἀκριβῶς γιὰ τοῦτὴ τὴν ἐρευνα.

Στὴν περίπτωσιν τῆς Ἑλλάδας, μὲ τὴν τεχνικὴ αὐτὴ μπορεῖ κανεὶς νὰ ξεχωρίσει εὐκόλα ὁμάδες μεταβλητῶν καὶ νὰ τὶς θεωρήσει σὰ φαινόμενα, τὰ ὁποῖα μέσα στὴν ἐξεταζόμενη χρονικὴ περίοδο ὑπῆρξαν καταλυτικὰ ἢ ὄχι στὴν ἀναπτυξιακὴ τῆς πορεία.

β) Ἡ δευτέρη τεχνικὴ, κατάλληλη γιὰ τὴν ἐξέταση πολυμεταβλητῶν σχέσεων, εἶναι ἡ Multiple Regression Analysis (πολλαπλὴ παλινδρόμηση), ἡ ὁποία βοηθεῖ νὰ ξεχωρίσουμε τὶς ἰσχυρότερες δυαδικές σχέσεις, διαδοχικὰ (ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες πρὸς τὶς μικρότερες), ἀλλάζοντας ἢ ὄχι κάθε φορὰ τὴν ἐξαρτημένη μεταβλητὴ.

Καὶ οἱ δύο παραπάνω τεχνικὲς μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἐπίσης γιὰ τὴν ἐπαλήθευση διαφορῶν ὑποθέσεων.⁴¹ Ὁ σκοπὸς τῆς ἀνάλυσης μὲ τὶς δύο αὐτές τεχνικὲς εἶναι νὰ γίνεi κάπως κατανητὴ ἡ ἐσωτερικὴ δομὴ μιᾶς μακροχρόνιας σειρᾶς στατιστικῶν στοιχείων, ποὺ ἀναφέρονται σέ μεγάλο ἀριθμὸ μεταβλητῶν. Τοῦτο θὰ ἐπιτρέψει τὸ σχηματισμὸ γενικοτέρων προτάσεων γιὰ τὴ συμπεριφορὰ τοῦ συστήματος μέσα σέ ὀρισμένη περίοδο. Ἡ ἀνάλυση τέτοιων χρονικῶν σειρῶν, ποὺ ἀναφέρεται στὴ μέτρηση κάθε μιᾶς μεταβλητῆς σέ διαφορετικοὺς χρόνους, παρέχει μιὰ βάση γιὰ νὰ συμπεράνει ὁ ἐρευνητὴς ἂν ὑπάρχει ἢ δὲν ὑπάρχει ἀλλαγὴ μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου καὶ πρὸς ποῖα κατεύθυνση εἶναι ἡ ἀλλαγὴ.

IV. τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐρευνας

A. Correlation Analysis

Παρακάτω ἀναλύονται μερικὲς πρῶτες σχέσεις μεταξὺ διαφορῶν μεταβλητῶν ποὺ παρουσιάζουν διακύμανση (τετράγωνο τῆς τυπικῆς ἀπόκλισης) ἀπὸ 25% καὶ πάνω ($r \geq 50$). (Πίνακας 2).

40. Γιὰ τὴν ἐπιλογή καὶ τὴν καταλληλότητα τῆς μεθόδου στὴν Πολιτικὴ Ἐπιστήμην, βλ. μεταξὺ ἄλλων Ted Robert Gurr, *Politics: An Introduction to Quantitative Macropolitics* (Πολιτισμολογία: Ἐισαγωγή στὴν ποσοτικὴ μακροπολιτικὴ), Englewood Cliffs, N.J. Prentice Hall, 1972, σελ. 149-150. Βλ. συνοπτικὴ περιγραφή τῆς τεχνικῆς αὐτῆς καὶ Μ. Μείμάρη καὶ Ἡ. Νικολακόπουλου, «Παραγοντικὴ Ἀνάλυση Δεδομένων» στὴν Ἐπιθεώρηση Κοινωνικῶν Ἑρευνῶν, τ. 33-34, Μάιος-Δεκέμβριος 1978, σελ. 227-230.

41. Γιὰ τὴν χρῆση τῶν δύο μεθόδων βλ. μεταξὺ ἄλλων G. David Garson, *Handbook of Political Science Methods* (Ἐγχειρίδιο μεθόδων στὴν πολιτικὴ ἐπιστήμην), Boston Mass: Holbrook Press, Inc. 1971, σελ. 203, καὶ Stuart H. Rakoff, *Police Expenditures in American Cities: A Time Series Analysis* (Οἱ δαπάνες Ἀστυνομίας στὶς Ἀμερικανικὲς Πόλεις: Μία ἀνάλυση χρονικῶν σειρῶν), State University of New York at Binghamton, N.Y., 1973), σελ. 6.

39. Arthur S. Banks, *Utilization of Longitudinal Data in Comparative Research* (Χρησιμοποίηση τῶν μακροχρόνιων στοιχείων στὴ συγκριτικὴ ἐρευνα), (St. Univ. of New York at Binghamton NY, CCRP, 1972).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. (Correlation Matrix) επιλογή όρισμένων σημαντικών σχέσεων πολιτικών και κοινωνικοοικονομικών μεταβλητών στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1946-1970

1. Συνθετός δείκτης πολιτικής ανάπτυξης με δείκτη δημοκρατίας	r = 68
» » » » » άρ. Έγγραφον σε σχολ. α' βαθμίδα	r = 53
» » » » » αναλογία έγγεγραμμένων	
» » » » » στην α' βαθμίδα σε σχέση με τη β' βαθμίδα	r = 65
2. Δείκτης πολιτικής ανάπτυξης με κυκλοφορία έφημερίδων	r = 60
3. Άμυντικές δαπάνες με αριθμό έγγεγραμμένων σε σχολεία β' βαθμίδας	r = 73
» » » » » α' και β' »	r = 72
» » » » » Πανεπιστημιακού έπίπεδου Σχολές	r = 84
» » » » » όλες τις βαθμίδες	r = 79
» » » » » τηλεγραφημάτων κατά κεφαλή	r = 52
» » » » » ραδιοφώνων κατά κεφαλή	r = 72
» » » » » τηλεφώνων » »	r = 83
» » » » » με ταχυδρομική άλληλογραφία κατά κεφαλή	r = 71
» » » » » με παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας κατά κεφαλή	r = 86
» » » » » χάλυβα » » » »	r = 77
» » » » » τσιμέντου » » » »	r = 87
» » » » » με αριθμό έπιβατηγών αυτοκινήτων » » » »	r = 86
» » » » » φορτηγών » » » »	r = 86
» » » » » με μήκος σιδηροδρομικού δικτύου » » » »	r = 58
4. Δολοφονίες με παραχές	r = 51
5. Γενικές άπεργίες με κυβερνητικές άλλαγές (Ύπουργικών Συμβουλίων)	r = 58
6. Κυβερνητικές κρίσεις με άλλαγές στην Έκτελεστική έξουσία	r = 58
7. Άνταρτοπόλεμο με άπασχόληση έργατικού δυναμικού στη βιομηχανία	r = 51

Τά βασικά χαρακτηριστικά του Correlation Matrix είναι τά ακόλουθα:

1. 'Ο «σύνθετος δείκτης» του Banks με τὸ «δείκτη πολιτικῆς ἀνάπτυξης» ἔχουν βαθμὸ συσχέτισης $r=68$, δηλαδὴ 46% διακύμανση. Θὰ περίμενε κανεὶς νὰ ὑπάρχει μεγαλύτερη σχέση μεταξύ τους. Μιά καὶ τοῦτο δὲν συμβαίνει, ὁ λόγος μπορεῖ νὰ εἶναι ὅτι οἱ δύο δείκτες δὲν μετροῦν κατ' ἀρχὴν τὰ ἴδια φαινόμενα. 'Ο πρῶτος μετρεῖ μᾶλλον τὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς ἀποτελεσματικῆς πολιτικῆς διαδικασίας, ἐνῶ ὁ δεύτερος τὸ βαθμὸ πολιτικῆς δημοκρατίας.

Μέ μία πρώτη θεώρηση ή θετική αυτή σχέση μπορεί να σημαίνει πός όσο μεγαλύτερος είναι ο βαθμός δημοκρατίας σε ένα κράτος τόσο πιο αποτελεσματικά λειτουργούν οι πολιτικοί θεσμοί, ή ότι όσο πιο δημοκρατικά οργανωμένο είναι ένα σύστημα τόσο πιο αποδοτικές είναι οι πολιτικές του διαδικασίες. Ή σχέση αυτή επιβεβαιώνει τή θέση των Fogelman και Flanigan, πού αναφέρθηκε σε προηγούμενη σελίδα.

Η μεταξύ τους διαφορά προκύπτει από τις σχέσεις που εμφανίζουν με άλλες μεταβλητές. Έτσι, ενώ ο δείκτης του Banks δείχνει έναν αξιόλογο βαθμό συσχέτισης με την εκπαίδευση ($r=53$), με τον αριθμό έγγραψεμένων στην πρώτη σχολική βαθμίδα ($r=65$), και με την αναλογία της πρώτης προς τις

μεσαία βαθμίδα ($r=65$), ο δείκτης πολιτικής ανάπτυξης είναι πιο ευαίσθητος όσον αφορά τις επικοινωνίες, δεδομένου ότι παρουσιάζει μία σημαντική σχέση ($r=60$) με την κυκλοφορία εξημερίδων κατά κεφαλή, δηλαδή διακύμανση 36%.

2. "Όλοι οι δείκτες έσωτερικῶν συγκρούσεων (Domestic Conflict) έχουν χαμηλό δείκτη συσχέτισης μέ οιαδήποτε άλλη μεταβλητή στό Matrix ($r < 50$).

Όυτε ο «δείκτης πολιτικής ανάπτυξης» που δόθηκε στην αρχή ούτε ο «σύνθετος δείκτης» του Banks παρουσιάζουν οποιαδήποτε σημαντική σχέση με μεταβλητές, που εκφράζουν πολιτική στάση. Με την στάθμια δεν έχουν σημαντική συσχέτιση ούτε η άμεση ή έμμεση προπαρασκευή ούτε η μεταβλητή του χρόνου. Από τις δηλωτικές της πολιτικής στάθμιας μεταβλητές ξεάφισε παρουσιάζουν οι κυβερνητικές κρίσεις, με τόν αριθμό των μεγάλων κυβερνητικών αλλαγών και των αλλαγών στην Έκτελεστική (άποτελεσματική) εξουσία, οι οποίες έχουν $r = 58$ δηλαδή έχουν διακύμανση γύρω στο 33%. Επίσης ο άνταρτοπόλεμος δείχνει μία συσχέτιση με την άνοδο του βιομηχανικού παραγόμενου $r = 51$, δηλαδή διακύμανση γύρω στο 26%.

3. Οι δείκτες της άμυντικής στρατιωτικής προσπάθειας παρουσιάζουν μερικές σπουδαίες συσχετίσεις. Έτσι, οι δαπάνες για την έθνική άμυνα εμφανίζουν αρκετά σημαντικές θετικές συσχετίσεις:

α) μέ τούς δεῖκτες τῆς ἀστικοποίησης,

β) με όλους σχεδόν τούς δείκτες εκπαίδευσης όπως: έγγραφες στη Μέση Εκπαίδευση ($r=73$) (έξη-γούμνη διακύμανση 52%), έγγραφες στις Ανώτατες Σχολές ($r=84$) (διακύμανση 69%) και με το σύνολο των έγγραφων ($r=79$) (διακύμανση 62%),

γ) με πολλούς δείκτες των επικοινωνιών, όπως με τον αριθμό των τηλεγραφημάτων ($r=52$), την ταχυδρομική αλληλογραφία ($r=71$), τον αριθμό των ραδιοφώνων ($r=72$) και τηλεφώνων ($r=83$),

δ) με τούς δείκτες εκβιομηχάνισης, όπως την παραγωγή χάλυβα ($r=77$), παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας ($r=86$), παραγωγή τσιμέντου ($r=87$) καθώς και

ε) με τούς δείκτες μεταφορών, όπως τον αριθμό επιβατηγών αυτοκινήτων ($r=86$), εμπορικών αυτοκινήτων ($r=86$).

Αν και οι άμυντικές δαπάνες της χώρας παρουσιάζουν τόσο μεγάλη συσχέτιση με τις κοινωνικοοικονομικές μεταβλητές, κυρίως όταν αυτές εκφράζονται σε ποσοστιαία αναλογία και σε σχέση προς τον τομέα των δημοσίων δαπανών, όμως με όλες τις άλλες μεταβλητές βρίσκονται σε αρνητική σχέση.

Οι παραπάνω θετικές συσχετίσεις μπορεί να υποδηλώνουν ότι οι έθνικές άμυντικές δαπάνες στην εξεταζόμενη περίοδο αύξηθηκαν όχι μόνο σαν ένα κομμάτι του προϋπολογισμού μαζί με την αύξηση των δαπανών σε άλλους τομείς των εθνικών λογαριασμών, αλλά, ότι επίσης αύξηθηκαν και σαν ποσοστιαία αναλογία των συνολικών δημοσίων δαπανών. Η αύξησή τους αυτή μπορεί να συγκριθεί μόνο με τον αριθμό έγγραφων στην πρώτη βαθμίδα Εκπαίδευσης.

Επίσης το μέγεθος των Ένσλων Δυνάμεων, τόσο σε απόλυτους αριθμούς, όσο και σε αναλογία προς το συνολικό πληθυσμό της χώρας, εμφανίζει, και στις δύο περιπτώσεις, μεγάλο βαθμό συσχέτισης με μεταβλητές, που αναφέρθηκαν προηγούμενα (για την πρώτη περίπτωση), ειδικότερα, όμως, περισσότερο με τις δημογραφικές μεταβλητές.

Ξεχωρά από τις συσχετίσεις που εκθέσαμε στον παραπάνω Πίνακα 2, δηλαδή: 1) της εσωτερικής σύγκρουσης με την αναταραχή, 2) της πολιτικής με τη δημοκρατική ανάπτυξη και 3) της άμυντικής προσπάθειας με πολλές μεταβλητές, οι οποίες επί τηδες απομονώθηκαν για να εξετασθούν εδώ οι αλληλεπάρσεις τους με τις κοινωνικοοικονομικές μεταβλητές—οι υπόλοιπες μεταβλητές αναφέρονται σχεδόν όλες στην κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη. Χωρίς να τις ξεχωρίσουμε μία μία, εκείνο, που ίσως προκύπτει απ' το Correlation Matrix, είναι ότι εμφανίζονται μεγάλο βαθμό συσχέτισης άφ' ενός μεταξύ τους και άφ' άλλου με τις μεταβλητές του χρόνου. Τουτό φανερώνει, ίσως, ότι ο «χρόνος» έξηγει ένα μεγάλο μέρος της εξέλιξης στις περισσότερες από τις μεταβλητές αυτές.

B. Factor Analysis

Ο Πίνακας 3 δείχνει ότι η παραγοντική ανάλυση πέτυχε να δώσει δύο συντελεστές ή δύο ομάδες αλληλεξαρτημένων μεταβλητών. Η στατιστική διακύμανση (τά τετράγωνα τυπικής απόκλισης) των μεταβλητών στην πρώτη ομάδα ανέρχεται σε 60%, ενώ η διακύμανση στη δεύτερη ομάδα είναι μόνο 11%.

Πρίν γίνει προσπάθεια έρμηνείας των όσων ή ανάλυση των συντελεστών πέτυχε, θα μπορούσε κανείς να αναφέρει επιγραμματικά σαν γενικά χαρακτηριστικά στον Πίνακα 3 τά ακόλουθα:

α) όλες οι κοινωνικοοικονομικές μεταβλητές φορτίζονται σε μεγάλο βαθμό και οι περισσότερες απ' αυτές φορτίζονται στην πρώτη ομάδα,

β) παρ' όλα αυτά μεταβλητές, όπως ή ταχυδρομική αλληλογραφία (κατά κεφαλή), το ποσοστό απασχόλησης στον τριτογενή τομέα και το μέγεθος των Ένσλων Δυνάμεων, τόσο σε απόλυτους αριθμούς όσο και σε αναλογία προς τον πληθυσμό, φορτίζονται και στις δύο ομάδες (άνηκαν δηλαδή σε δύο συντελεστές), πράγμα που κάνει δύσκολη ή διφορούμενη την έρμηνεία τους.

γ) οι πολιτικές μεταβλητές της εσωτερικής αναταραχής και κυβερνητικής αστάθειας δέν φορτίζονται σε καμιά ομάδα με βαθμό συσχέτισης,

δ) ενώ ο «σύνθετος δείκτης» του Banks φορτίζεται αρνητικά -82 στον πρώτο συντελεστή (ομάδα), ο δείκτης πολιτικής ανάπτυξης και το μέγεθος του Έπουργικού Συμβουλίου φορτίζονται στο δεύτερο συντελεστή, ο πρώτος με $r=82$ και ο δεύτερος με $r=64$.

V. Έρμηνεία των αποτελεσμάτων

1. Βασικά, έφ' όσον, σύμφωνα με την υπόθεσή μας, όλες οι συστηματικές μεταβλητές αλληλοσχετίζονται, θάπρεπε με την ανάλυση των κυρίων συντελεστών παραγόντων ένας μοναχά συντελεστής (δηλαδή μία ομάδα συσχετιζόμενων μεταβλητών) να περικλείει όλες τις μεταβλητές.

Ενώ όμως όλες σχεδόν οι κοινωνικοοικονομικές μεταβλητές εμφανίζονται στην πρώτη ομάδα με μεγάλους βαθμούς συσχέτισης μεταξύ τους ($r>50$), ή πλειοψηφία των πολιτικών μεταβλητών δέν φορτίζεται σημαντικά σε καμιά απ' τις δύο ομάδες, εκτός από το «δείκτη πολιτικής ανάπτυξης» που φορτίζεται στη δεύτερη ομάδα και το «σύνθετο δείκτη» της πολιτικής ανάπτυξης που Banks που φορτίζεται αρνητικά στην πρώτη ομάδα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3. Χρήση της τεχνικής P- (ανάλυσης των κυρίων συντελεστών) για όρισμένους δείκτες κοινωνικοοικονομικής και πολιτικής ανάπτυξης στην Ελλάδα: 1946 - 1970

Μεταβλητές		Όρθογωνικά διαγραφόμενοι συντελεστές		
		I	II	H ²
Έθνικό εισόδημα κατά κεφαλή		97	17	98
Άκαθάριστο έθν. εισόδ. κατά κεφαλή		98	15	98
Κατανάλωση ενέργειας » »		98	-00	97
Παραγωγή ενέργειας » »		97	10	97
Παραγωγή ηλεκτρ. ενέργ. » »		98	-03	97
» τσιμέντου		99	07	98
» χάλυβα		86	17	77
Δημόσια εσοδα		98	01	96
Δημόσιες δαπάνες		97	02	95
Δημόσια εσοδα + δαπάνες		98	01	96
Ποσοστό % έργατ. δυναμ. στη βιομηχ.		89	-39	96
γεωργία		93	92	90
σε άλλους τομείς		-62	-74	94
Εισαγωγές κατά κεφαλή		97	00	95
Έξαγωγές κατά κεφαλή		97	04	95
Εισαγωγ. - Έξαγωγ. κατά κεφαλή		98	01	96
'Αναλογία στο παγκόσμιο εμπόριο		25	-12	80
Πυκνότητα πληθυσμού		93	29	96
Πόλεις των 100'000 και πάνω		95	24	97
» » 50.000 και πάνω		95	25	97
» » 25.000 και πάνω		92	35	98
» » 20.000 και πάνω		95	28	98
» » 10.000 και πάνω		94	31	98
Γιατροί ανά κάτοικο		96	25	95
Μέγεθος των Ένόπλων Δυνάμεων		80	56	96
'Αναλογία » » » προς τον				
πληθυσμό		74	63	95
» άμυντικών δαπανών προς τις				
δημόσιες δαπάνες		-69	14	50
'Αμυντικές δαπάνες κατά κεφαλή		86	11	76
Ποσοστό έγγραμμαιων		93	34	99
'Εγгреρ. σέ σχολ. α΄ βαθ. κατά κεφαλή		-64	04	41
» » » β΄ » » » » » »		91	-08	85
» » » α΄+β΄ » » » » » »		92	-07	67
» » Πανεπιστήμια » » » » » »		99	03	98
» » όλες τίς βαθμίδες		90	-04	82
'Αναλογία έγχειραμμένων στα σχολεία				
α΄ βαθ. προς τό σύνολο της α΄+β΄ βαθ.		-89	09	81
'Αριθμός ραδιοφώνων κατά κεφαλή		85	46	95
» τηλεφώνων		98	-11	97
» τηλεγραφημάτων		45	-02	21
Ταχυδρομική άλληλογραφία		72	56	83
Κυκλοφορία έφημερίδων		-09	56	33
'Επιβατηγά αυτοκίνητα		98	-07	97

ΠΙΝΑΚΑΣ 3. Χρήση της τεχνικής *P* — (ανάλυσης των κυρίων συντελεστών) για *ο*ρισμένους δείκτες κοινωνικοοικονομικής καί πολιτικής ανάπτυξης στην Ελλάδα: 1946-1970

Μεταβλητές	Όρθογωνικά διαγραφόμενοι συντελεστές		
	I	II	H ²
Φορτηγά	99	-02	99
Όλα τα κυκλοφορούντα αυτοκίνητα και κεφαλή	99	-05	98
Σιδηροδρομικό δίκτυο κατά τετ. μίλι	36	61	50
Δείκτης δημοκρατικοποίησης	-39	82	82
Σύνθετος δείκτης πολιτικής ανάπτυξης (του Banks)	-82	29	76
Ό αριθμός των μελών του Ύπ. Συμβ.	06	64	41
Αλλαγές στο Νομοθετικό Σώμα	-23	-06	05
Αλλαγές στην Έκτελεστική			
» » Έξουσία (άρχηγός)	00	-46	21
» » Κυβέρνηση			
(Ύπουργικό Συμβούλιο)	13	-45	23
Κυβερνητικές κρίσεις	-00	-16	02
Αντικυβερνητικές διαδηλώσεις	30	-12	10
Γενικές απεργίες	-28	-33	19
Ταραχές	01	-37	13
Έκκαθαρίσεις	21	-35	17
Επαναστατικά κινήματα	-00	-46	21
Δολοφονίες	-21	-37	18
Ανταρτοπόλεμοι	38	-29	23
Χρόνος (τ-το)	94	31	99
Χρόνος (τ-το) ²	99	08	99

Οί αριθμοί είναι δεκαδικοί, δηλαδή 0,90 0,99 κτλ., αλλά για εύκολία γράφονται ως ακέραιοι

Ποσοστό «συνολικής διαφοροποίησης»	60	11	(72)
Ποσοστό «κοινής διαφοροποίησης»	83	16	(100) ⁴²

Χαρακτηριστικό είναι, ότι στην πρώτη ομάδα εμφανίζονται και οι μεταβλητές του χρόνου και μάλιστα με μεγάλο βαθμό συσχέτισης. Αυτό μάς οδηγεί στη σκέψη ότι ο χρόνος παίζει, ίσως, κάποιο σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη του συστήματος. (Βέβαια τουτο μπορεί να θεωρείται αυτονόητο, αλλά δεν έχουμε πάντα ευκαιρία απόδειξης.)

Τόσο η πρώτη ομάδα με την πληθώρα των μεταβλητών, όσο και η δεύτερη ομάδα, που περιλαμβάνει λιγότερες μεταβλητές, θα πρέπει να εξετασθούν σαν ξεχωριστά φαινόμενα, που επιδέχονται κάποια έρμηνεία σχετικά με την πορεία της πολιτικής ανάπτυξης στην Ελλάδα κατά την εξεταζόμενη περίοδο.

42. Το πρόγραμμα που χρησιμοποιήθηκε για την παραγοντική ανάλυση των δεδομένων, ειδικά μέσω ηλεκτρονικών υπολογιστών, είναι παρμένο από το J. Dixon (Ed), *Biomedical Computer Programs*, και το συμπλήρωμά του. *X-Series Supplement* (Berkeley, California: University of California Press, 1972), σελ. 90-96.

Στήν πρώτη, λοιπόν, ομάδα περικλείονται μεταβλητές-δείκτες κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης, όπως η παραγωγή ενέργειας ($r=97$), το έθνικό κατά κεφαλή εισόδημα ($r=97$), το ακαθάριστο εγχώριο προϊόν ($r=98$), η κατανάλωση ενέργειας ($r=98$), η πυκνότητα του πληθυσμού ($r=93$), το ποσοστό των άπασχολούμενων στη βιομηχανία ($r=89$), το ποσοστό έγγραμμάτων ($r=93$), όλοι οι δείκτες της άστικοποίησης, όλοι, σχεδόν, οι δείκτες της εκπαίδευσης, των μεταφορών (έκτός από το μήκος του σιδηροδρομικού δικτύου), και των επικοινωνιών (έκτός από την κυκλοφορία εφημερίδων ανά κάτοικο).

Απ' όλες αυτές τις μεταβλητές, το ποσοστό των άπασχολούμενων στον τριτογενή τομέα ($r=62$), καθώς επίσης η αναλογία των έγγραμμένων στη στοιχειώδη εκπαίδευση σε σύγκριση με το συνολικό αριθμό έγγραφων μαζί στην πρώτη και δεύτερη βαθμίδα ($r=-89$), οι άμυντικές δαπάνες σε σχέση με τις δημόσιες δαπάνες ($r=-69$) και οι έγγραφες στη Στοιχειώδη Εκπαίδευση ($r=-64$) εμφανίζουν αρνητική συσχέτιση στον πρώτο συντελεστή.

Τούτο, βέβαια, δεν εμποδίζει να δούμε όλες τις παραπάνω κοινωνικοοικονομικές μεταβλητές μαζί σαν ένα σύνολο αλληλοσυνδεδεμένων διαδικασιών ή φάσεων ανάπτυξης σε όλους τους κοινωνικοοικονομικούς τομείς, που περικλείονται εδώ. Έτσι φθάνουμε στον όρισμό της «κοινωνικής κινητοποίησης», που έδωσε ο Deutsch.⁴³

Τό σπουδαιότερο όμως χαρακτηριστικό που συνδέεται άμεσα με την άρχικη μέση υπόθεση είναι η αρνητική συσχέτιση (-82), που εμφανίζει ο σύνθετος δείκτης πολιτικής ανάπτυξης του Banks σε σχέση με την κοινωνική κινητοποίηση που περιγράψαμε. Μέ άλλα λόγια, η πολιτική ανάπτυξη δεν συμβαδίζει εδώ με την κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη. Η αντίθεση αυτή, δηλαδή η αντίθεση μεταξύ πολιτικής ανάπτυξης και κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης, θα μπορούσε να πει κανείς ότι είναι ένα σημαντικό φαινόμενο στη μεταπολεμική περίοδο, που εξετάζουμε.

Μέ βάση τη διεθνή έρευνα πάνω στο θέμα θα ήταν σκόπιμο να επιχειρηθεί μία πρώτη εξήγηση του φαινομένου αυτού στην Ελλάδα.

Είναι γεγονός ότι από τον πόλεμο και ύστερα η Ελλάδα άρχισε μία τεράστια προσπάθεια ανάπτυξης σε όλους τους τομείς. Άρχισε έτσι μία πορεία

κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης (Σχέδιο Μάρσαλ κτλ.), που βασικά σκόπευε σε μία συγκρατημένη και βαθμιαία άνοδο των διαφόρων κοινωνικοοικονομικών μεγεθών.

Όσοδήποτε όμως προγραμματισμένη ή ελεγχόμενη κι αν ήταν δεν έπρόκειτο να μείνει χωρίς επιπτώσεις πάνω στο βαθύτερο (κοινωνικό και πολιτικό) μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας. Διότι έχει παρατηρηθεί ότι η κοινωνική κινητοποίηση σε αναπτυσσόμενες χώρες που έχουν αδύνατους πολιτικούς θεσμούς και άσταθεές κυβερνήσεις—χαρακτηριστικά που δεν άμφισβητούνται για την Ελλάδα—άποτελεί δίκαιο μαχαίρι.

Γιὰ τους θιασώτες της σταθερότητας ή κοινωνική κινητοποίηση σημαίνει λίγο πολύ κοινωνική άφύπνιση των μαζών, σημαίνει περισσότερες ευκαιρίες ή και έλευθερία για οικονομική και κοινωνική δράση, περισσότερες ευκαιρίες και πρόκληση για μόρφωση, μεγαλύτερη γεωγραφική κινητικότητα, πληθυσμιακή συρροή προς τις πόλεις (άστυφιλία), πλατύτερη ενημέρωση κτλ.⁴⁴ Όλα αυτά δημιουργούν «είσοδες» προς το σύστημα υπό μορφή αιτημάτων, προβλημάτων για επίλυση (π.χ. προβλήματα εργασίας, μισθών, κοινωνικής ασφάλισης, πρόβλημα στέγασης στις πόλεις, πρόβλημα σχολείων, νοσοκομείων, συγκοινωνιών κτλ.).

Όποια κυβέρνηση κι αν είναι στην εξουσία θα πρέπει κάπως να καταπιαστεί μ' αυτά και όφειλε να τα αντιμετωπίσει παίρνοντας αποφάσεις, χαράζοντας πολιτική. Έδώ βέβαια ανακύπτουν κρίσιμα προβλήματα επιλογών, συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων, υποστήριξης, κατανομής βαρών, εφαρμογής των αποφασισθέντων κτλ., δηλαδή «έκροες» απ' το σύστημα. Στη διαδικασία αυτή των «είσορων» (inputs) και «έκροων» (outputs) σημαντικό ρόλο παίζουν τα κανάλια μέσα απ' τα οποία εξωτερικεύονται. Τά πολιτικά κόμματα λ.χ. παίρνουν τα αιτήματα των διαφόρων ομάδων συμπεριφέροντων ή τάξεων και τά πολιτικοποιούν είτε ενσωματώνοντας αυτά στα έκλογικά τους προγράμματα είτε καλώντας την κυβέρνηση να τα ικανοποιήσει, συνεργαζόμενα ή όχι μ' αυτή. Απ' το άλλο μέρος οι διάφορες ομάδες πίεσης (π.χ. συνδικαλιστικές οργανώσεις), ανάλογα με το βαθμό συνοχής τους αλλά και της διαπραγματευτικής τους δύναμης (άπεργία κτλ.), ζητούν την επίλυση αιτημάτων από την κυβέρνηση.

Τόσο η όργανωση των ομάδων πίεσης όσο και των πολιτικών κομμάτων είναι θεμελιώδη κανάλια, που βοηθούν στην κατάλληλη-όμαλη επανατροφοδότηση (Feedback) του συστήματος. Στις υπανάπτυκτες χώρες κατά κανόνα αυτά τά δύο ή λείπουν εντελώς ή δεν λειτουργούν άποτελεσματικά. Διότι τέ-

43. Ο Karl Deutsch θεωρεί ότι ο κοινωνικοοικονομικός έκσυγχρονισμός μιας χώρας προκαλεί όρισμένες άλυσσαστές αλλαγές σε διάφορους τομείς της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτιστικής ζωής του πληθυσμού μιας χώρας. Το σύνολο αυτών των αλλαγών τό άποκαλεί «κοινωνική κινητοποίηση» (Social Mobilization). Η κοινωνική κινητοποίηση, ενώ στην άρχή παρουσιάζεται σαν συνέπεια του έκμοντερνισμού μιας χώρας, στη συνέχεια άποτελεί μίαν αυτόνομη διαδικασία ανάπτυξης που έπηρεάζει και έπηρεάζεται από την πολιτική ανάπτυξη. Βλ. Karl W. Deutsch, «Social Mobilization and Political Development», περ. *APSR*, τόμ. IV, Σεπτέμβρ. 1951, σελ. 469-470 και 493-495.

44. Jason L. Finkle και Richard A. Gable, *Political Development and Social Change* (Πολιτική ανάπτυξη και κοινωνική άλλαγή), (John Wiley and Sons, Inc. 1971), σελ. 431-435.

τοιες χώρες στην πλειοψηφία τους έχουν μία ολιγαρχική και σε προσωπική ή αρχηγική βάση στηριζόμενη οργάνωση των κομμάτων, ενώ ο συνδικαλισμός είναι ανύπαρκτος ή κατευθυνόμενος. Έτσι, τα λαϊκά αιτήματα ή πνίγονται στην πηγή τους ή η εξωτερική τους παίρνει πεζοδρομική μορφή, πού καταλήγει σε πράξεις βίας κτλ. Στην εξέλιξη αυτή συμβάλλει αποφασιστικά και η έλλειψη ή διαστρέβλωση της πληροφορίας.

Θά πρέπει εδώ να λάβει κανείς υπ' όψη ότι οι κυβερνήσεις των χωρών αυτών εκτός απ' την ολιγαρχική τους μορφή κτλ. δεν παύουν να στερούνται και τους αναγκαίους πόρους, πού θά τους δίδαν μεγαλύτερη δυνατότητα να ικανοποιήσουν όρισμένα αιτήματα ή μερικά απ' αυτά κάπως πληρότερα. Γι' αυτό οι χώρες αυτές, έφ' όσον δεν αυξάνουν την παραγωγικότητα της εργασίας ή γενικά τους παραγωγικούς τους πόρους, μοιάζουν να κινούνται μέσα σ' ένα φαύλο κύκλο.⁴⁵

Γιά να μὴν υπάρξουν πολιτικές λύσεις, συνήθως βίαιες ή αντιδημοκρατικές, πού ἐνδέχεται τὸ σύστημα νὰ προσθῇ σε δεδομένη στιγμή γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση κρίσιμων καταστάσεων, ἔρχονται ἄλλες ἐπιλογές, ὅπως ἡ ἐξωτερικὴ ἀμυντικὴ ἢ οἰκονομικὴ βοήθεια, ὁ ἐξωτερικὸς δανεισμός κτλ. γιὰ νὰ ἀνακουφίσουν τὸ σύστημα ἀπὸ πιεστικές καταστάσεις. Ἄλλο βέβαια εἶναι τὰ θέματα τῶν μακροχρόνιων ἐπιδράσεων τῶν ἐπιλογῶν αὐτῶν στὴν πολιτικὴ ἢ καὶ τὴν οἰκονομικὴ ἐξέλιξη τῆς χώρας.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω θὰ μπορούσε νὰ συμπεράνει κανεὶς γενικεύοντας, ὅτι γιὰ τοὺς θιασώτες τῆς πολιτικῆς σταθερότητας ἡ ἔντονη κοινωνικοοικονομικὴ ἀνάπτυξη («Social Mobilization») εἶναι μιά δοκιμασία γιὰ τὸ πολιτικὸ σύστημα τῶν ἀναπτυσσόμενων χωρῶν. Διότι δὲν ὑπάρχουν οἱ κατάλληλες δομές (κόμματα ὁργανωμένα, συνεταιρισμοί, ὁμάδες πίεσης) πού θὰ μπορούσαν ἀποτελεσματικὰ νὰ ἐξωτερικεύσουν καὶ νὰ ἐπιτύχουν ἱκανοποιητικὴ ἐπίλυση τῶν αἰτημάτων, πού θέτουν οἱ διάφορες κοινωνικὲς ὁμάδες. Ἐτσι ἡ «κοινωνικὴ κινητοποίηση» γίνεται τουλάχιστον βραχυχρόνια δυσλειτουργικὴ (disfunctional) γιὰ τὸ πολιτικὸ σύστημα, τὸ ὁποῖο ἐξ αἰτίας τους εἰσέρχεται σὲ μιά κρίσιμη φάση. Οἱ Welch καὶ Smith θεωροῦν ὅτι ἡ πολιτικὴ ἀστάθεια ἀντανακλᾷ μιά ἀνισορροπία μεταξὺ τῆς κοινωνικοοικονομικῆς ἀλλαγῆς, πού δημιουργεῖ προβλήματα νέας κατευθυντήριας πολιτικῆς, καὶ τῆς ἀνάγκης νέων ἐπιλογῶν, π.χ. πολιτικῆς θεσμο-

ποίησης, δηλαδὴ τῆς ἀνάπτυξης ἱκανῶν πολιτικῶν ὁργανισμῶν καὶ θεσμῶν μέσα ἀπ' τοὺς ὁποίους τὰ δημιουργούμενα ἀπὸ τὴν προηγούμενη κατάσταση προβλήματα ἀρχίζουν νὰ παίρνουν τὸ δρόμο τῆς ἐπίλυσής τους.⁴⁶

Ἄλλο εἶναι τὸ ζήτημα πού ἀσχολεῖται μὲ πού τρόπο θὰ ἀντιδράσει τὸ σύστημα. Πάντως κάποια λύση-ἐκτόνωση τῆς κρίσης θὰ ὑπάρξει πού μπορεῖ νάναί ἀκόμη καὶ ἡ ἀλλαγὴ τῆς πολιτικῆς ἡγεσίας. Αὐτὸ βέβαια εἶναι κάτι, πού θὰ ἐξαρτηθεῖ ἀπὸ τὴ συσχέτιση τῶν πολιτικῶν καὶ κοινωνικοοικονομικῶν ὁμάδων, τὸ διεθνὲς περιβάλλον ἢ τῆς διεθνέως διασυνδεδεμένης τοῦ συστήματος, καὶ γενικά τῆς (ἀντίρροπες) δυνάμεις, πού κυριαρχοῦν μέσα στὸ σύστημα σὲ μιά ὁρισμένη ἱστορικὴ στιγμή (περίοδο) καὶ πού ἔχουν τὴν δυνατότητα (Potential) νὰ δράσουν (στρατός, παράνομες ὁργανώσεις, κτλ.).

Γιὰ τὸν Huntington, πού μνημονεύσαμε σὲ προηγούμενη παράγραφο, μιά ταχεία «κοινωνικὴ κινητοποίηση» βάζει σὲ δοκιμασία τὴν ἱκανότητα τῶν πολιτικῶν θεσμῶν νὰ ἀντιμετωπίσουν τῆς ὁλοένα αὐξανόμενης προσδοκίης γιὰ καλύτερευσης τῆς κοινωνικοοικονομικῆς στάθμης τῶν πολιτῶν. Ὁ Huntington βλέπει ὅτι σὲ μιά τέτοια κατάσταση ἔντονης κοινωνικοοικονομικῆς ἀνάπτυξης, οἱ προσδοκίες τῶν ἀτόμων καὶ τὰ αἰτήματά τους αὐξάνονται δυσανάλογα πρὸς τὴν ἱκανότητα τῶν πολιτικῶν θεσμῶν νὰ βροῦν τρόπους ἱκανοποίησης ἢ συμβιβαστικῶν λύσεων γι' αὐτά. Ἐτσι, λόγω μὴ ἱκανοποίησης τῶν αἰτημάτων τους μέσα ἀπὸ τὰ νόμιμα κανάλια, ἡ ἀπώλεια ἐμπιστοσύνης στὴν ἀποτελεσματικότητά τους, δὲν διστάζουν νὰ χρησιμοποιῶν βίαιους τρόπους ἔκφρασης, ὀδηγώντας ἔτσι τὸ σύστημα σὲ τὴν ἄλση βίαιων ἀντιμέτρων, μὲ συνέπεια ἡ ἐπιβολὴ τῆς τάξης νὰ γίνεται πάντοτε ἀπὸ τοὺς κατ' ἐξοχὴ κατέχοντες τὰ μέσα ἐπιβολῆς καὶ καταστολῆς τῆς βίας (ἀντιβία), δηλαδὴ τοὺς στρατιωτικούς.⁴⁷

Ἐτσι, σὲ ἀναπτυσσόμενες χώρες, μιά ταχεία κοινωνικὴ κινητοποίηση προκαλεῖ τέτοια φόρτιση στὸ σύστημα πού μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει σὲ βίαιη λύση (συνήθως μιά στρατιωτικὴ ἐπέμβαση γιὰ τὴν ἐκτόνωση τῆς), δηλαδὴ οὐσιαστικὰ στὴν παρεμβολὴ τῆς. Τὸ συμπέρασμα τοῦ Huntington, μπορεῖ νὰ πει κανεὶς, εἶναι ὅτι ἡ κοινωνικὴ κινητοποίηση συμβαδίζει μὲ τὴν ἀστάθεια τοῦ συστήματος, τὰ κινήματα καὶ συνήθως τὴ στρατιωτικὴ ἐπέμβαση.

Ἀντίθετα μὲ τὸν Huntington, ὁ Robert Putnam,⁴⁸

45. Γιά τὰ προβλήματα πού ἀντιμετωπίζουν οἱ χώρες αὐτές, βλ. μερικὲς σχετικὲς ἀναλύσεις ὅπως: Claude E. Welch, *Political Modernization: A Reader in Comparative Political Change* (Belmont Cal.: Wadsworth Publishing Co., 1971), C.E. Black, *The Dynamics of Modernization. A Study in Comparative History* (New York: Harper and Row Publishers, 1966), Dankwart A. Rustow, *The Development of Nations: Problems in Modernization* (Washington D.C. The Brookings Institution, 1967), Fred R. Von der Mehden, *Politics of the Developing Nations* (Englewood Cliffs N.Y., Prentice Hall, Inc. 1969).

46. Claude E. Welch, καὶ Arthur K. Smith, *Military Role and Role: Perspectives on Civil Military Relations* (Ὁ ρόλος καὶ ἡ διακυβέρνηση τῶν στρατιωτικῶν: Προοπτικὲς στὶς σχέσεις στρατιωτικῶν-πολιτικῶν). (North Scituate, Massachusetts, Duxbury Press, 1974), σελ. 36-37.

47. Βλ. Welch-Smith, ὁπ. παρ., σελ. 24-26.

48. Βλ. Robert D. Putnam, «Toward Explaining Military Intervention in Latin American Politics», στὸ Finkle-Gable, ὁπ. παρ., σελ. 284-304.

πού μελέτησε τὰ αἷτια τῶν στρατιωτικῶν ἐπεμβάσεων στίς χώρες τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς, συσχέτισε ἐμπειρικά πέντε δείκτες κοινωνικοοικονομικῆς ἀνάπτυξης καί κοινωνικῆς κινητοποίησης: τήν ἀστικοποίηση, τή μὀρφωση, τήν κυκλοφορία ἐφημερίδων καί τὸν ἀριθμὸ ραδιοφῶνων (ἐπικοινωνίες) μὲ τήν ἔνταση τῆς στρατιωτικῆς ἐπιρροῆς στήν πολιτική τῶν χωρῶν αὐτῶν καί διαπίστωσε ὅτι ἡ μεταξὺ τῶν δύο σχέση εἶναι ἀρνητική (- 53).

Τὸ συμπέρασμα ἐπομένως τοῦ Putnam εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο, ὅτι δηλαδή, ὅσο αὐξάνει ἡ κοινωνικὴ κινητοποίηση μιᾶς χώρας τόσο λιγότερες πιθανότητες ὑπάρχουν γιὰ μιὰ στρατιωτικὴ ἐπέμβαση. Ὁ Putnam βλέπει τὴν ἐπιρροή τῶν στρατιωτικῶν νὰ μεγαλώνει ὅταν ἡ κοινωνικοοικονομικὴ κατάσταση μιᾶς χώρας χειροτερεῖ. Διότι τότε ἡ κατάσταση στενότητας, πού δημιουργεῖται, προκαλεῖ τὶς ἐκδηλώσεις βίας. Θὰ μπορούσε νὰ παρατηρήσει κανεὶς ἐδῶ, ὅτι ἡ ἀρνητικὴ ἡθετικὴ ἐπίδραση τῆς κοινωνικῆς κινητοποίησης γιὰ μιὰ ἐνδεχόμενη στρατιωτικὴ ἐπέμβαση ἐξαρτᾶται πιθανόν καί ἀπὸ τὴ διακύμανση πρὸς τὰ κάτω ἢ πρὸς τὰ πάνω ἐνὸς Optimum σημείου ἢ καί ἀπὸ τὸ ρυθμὸ πού ἀκολουθεῖ ἡ παραπάνω κοινωνικοοικονομικὴ πορεία. Τέλος θὰ μπορούσε νὰ πει κανεὶς ὅτι καί τὰ δύο ἐπιχειρήματα ἔχουν ἀποδειχθεῖ στήν πράξη σωστά.

Ἄν καὶ δὲν ἔχει θέση ἐδῶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς θεωρίας τῶν στρατιωτικῶν ἐπεμβάσεων, σκόπιμο θὰ ἦταν, ἴσως, νὰ λεχθεῖ ὅτι τὸν στίς Λατινοαμερικανικὲς χώρες ὅσο καί σ' ἄλλες περιοχὲς τῆς ὑψηλῆς, (χώρες τοῦ τρίτου κόσμου), δπου ἐκδηλώνονται συχνότερα τὰ στρατιωτικὰ πρακτικῆματα, οἱ ἐπεμβάσεις τῶν στρατιωτικῶν δὲν μποροῦν νὰ ἐξηγηθοῦν μὲ μόνη τὴ θεωρία τῆς κοινωνικῆς κινητοποίησης.

Ἀπεναντίας, βρίσκει ἀλήχηση μιὰ ἄλλη θεωρία, ἡ θεωρία «τῆς ἐξωτερικῆς καταστολῆς τῶν κοινωνικῶν συγκρούσεων μιᾶς χώρας», γιὰ τὴ διατήρηση λ.χ. τῆς «Pax Americana». ⁴⁹ Ἐτσι, ἂν ἤθελε κανεὶς νὰ ἐρμηνεύσει τὸ πρακτικὸπῆμα καὶ τὴ δικτατορία τοῦ 1967, θὰ πατοῦσε ἴσως σὲ στερεότερη βάση, ἂν, μαζὶ μὲ τὴ θεωρία τῆς κοινωνικῆς κινητοποίησης—καὶ τὶς ἄλλες θεωρίες τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης πού ἐνδεχόμενα θὰ εἶχαν ἐφαρμογή—μποροῦσε νὰ ἐξοικονομῇ ἐμπειρικὰ στοιχεῖα τέτοια, πού νὰ τοῦ ἐπιτρέψουν μιὰ πρώτη θεώρηση μὲ βάση καὶ τὴ θεωρία τῆς «ἐξωτερικῆς καταστολῆς» κτλ.

2. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν πρῶτο συντελεστή, δηλαδή τὴν ὁμάδα μεταβλητῶν πού ἐκφράζει καθαρά μιὰ ἀντίθεση μεταξύ πολιτικῆς καί κοινωνικοοικονομικῆς ἀνάπτυξης (ἀρνητικὴ σχέση), ὁ δεύτερος συν-

τελεστής ἐμφανίζεται λίγο ἀσαφῆς, γιὰτι μερικὲς ἀπ' τὶς μεταβλητὲς τοῦ περιλαμβάνονται καὶ στὸν πρῶτο συντελεστή, ὅπως τὸ ποσοστὸ τῶν ἀπασχολυμένων στὸν τριτογενὲς τομέα (- 74), ἡ μεταβλητὴ τοῦ μεγέθους τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων σὲ σχέση πρὸς τὸν πληθυσμὸ (63), ἡ ἴδια μεταβλητὴ ὅταν δίνεται σὲ ἀπόλυτους ἀριθμοὺς (56) καὶ ἡ ταχυδρομικὴ κίνηση (56). Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ χρειάζεται κάποια ἐπιφύλαξη ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐρμηνεία πού ἀκολουθεῖ.

Τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι ὁ δεύτερος δείκτης πολιτικῆς ἀνάπτυξης, πού χρησιμοποιήθηκε, φορτίζεται κατὰ κύριο λόγο ἐδῶ ($r = 82$) καὶ φαίνεται νὰ συμβαδίζει μὲ σημαντικὲς μεταβλητὲς, ὅπως τὸ ποσοστὸ τῶν ἀπασχολυμένων στὴ γεωργία, τοὺς δείκτες ἐπικοινωνιῶν, δηλαδή ταχυδρομικὴ κίνηση καὶ κυκλοφορία ἐφημερίδων, καὶ τὸ μέγεθος τῶν Ἐνόπλων Δυνάμεων. Δεδομένου ὅτι ὁ δείκτης αὐτός, ὅπως παραδεχθήκαμε, μετράει τὸ βαθμὸ πολιτικῆς δημοκρατίας, ἡ θετικὴ συσχέτιση μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ σὰν μιὰ τάση, πού ὅσο αὐξάνονται οἱ ἐπικοινωνίες (οἱ ὁποῖες προκαλοῦν μεγαλύτερη ἐνημέρωση καὶ κατ' ἐπέκταση μεγαλύτερη ροπὴ συμμετοχῆς στὸ σύστημα) τόσο καὶ πιὸ πολὺ δυναμώνουν οἱ δημοκρατικοὶ θεσμοί.

Πιὸ περίπλοκη ὁμως φαίνεται ἡ ἡθετικὴ σχέση, τόσο μὲ τὸ ποσοστὸ ἀπασχολυμένων στὴ γεωργία ὅσο καὶ μὲ τὸ μέγεθος τοῦ στρατοῦ. Μιὰ ἐρμηνεία, πού θὰ μπορούσε νὰ δοθεῖ, εἶναι ὅτι καὶ οἱ δύο αὐτὲς μεταβλητὲς βασικὰ ἐκφράζουν τάσεις «σταθερότητας» ἢ «σταθεροποίησης» μέσα στὸ σύστημα. Ἡ πρώτη ἴσως συμβάλλει στὴ σταθερότητα περιορίζοντας τὸν ἀριθμὸ ἐκείνων πού ἀπασχολοῦνται στὴ βιομηχανία καὶ τὸν τριτογενὲ τομέα, ἀπ' ὅπου συνήθως, θάλαγε κανεὶς, μπορεῖ νὰ πηγάσουν δυνάμεις ἀποσταθεροποίησης γιὰ τὸ σύστημα σὲ περιόδους ἐντονῆς κοινωνικῆς κινητοποίησης ἢ περιόδους κρίσης. Τοῦτο γίνεται ἐμφανέστερο ἂν συσχετισθεῖ μὲ τὸ ποσοστὸ βιομηχανικῆς ἀπασχόλησης, πού στὸ δεύτερο συντελεστὴ ἔχει ἀρνητικὴ σχέση (- 39), ἐνῶ ὁ τριτογενὲς ἀπασχόληση σὰν πιὸ εὐαίσθητη στὶς κοινωνικὲς ἀλλαγὲς εἶναι ἀκόμα πιὸ καταλυτικὴ γιὰ τὴ σταθεροποίηση, ἀφοῦ ἡ ἀρνητικὴ σχέση τῆς θνήει στὸ (- 74). Ἐξ ἄλλου ὁ στρατός, σὰν φύλακας τοῦ «νόμου τῆς τάξης», μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σὰν δεδηλωμένος ἐκφραστής τῆς σταθερότητας στὸ σύστημα.

Ἡ παραπάνω ἐρμηνεία μὲ βασικὴ ἰδέα τὴ σταθερότητα μπορεῖ νὰ στηριχθεῖ στὸ γεγονὸς ὅτι ὅλοι οἱ δείκτες πολιτικῆς ἀστάθειας φορτίζονται ἀρνητικά, ὅπως οἱ δολοφονίες (- 37), ὁ δείκτης ἀπεργιῶν (- 33), οἱ κυβερνητικὲς κρίσεις (- 16), οἱ ἐκκαθαρίσεις (- 35), οἱ ταραχὲς (- 37), οἱ ἐπαναστάσεις (- 46), οἱ ἀντικυβερνητικὲς διαδηλώσεις (- 12), οἱ μεγάλες κυβερνητικὲς ἀλλαγὲς (- 45), ὁ ἀνταρτοπόλεμος (- 29) κ.ἄ. Μαζὶ στὸν ἴδιο συντελεστὴ

49. Βλ. τὸ συλλογικὸ ἔργο τῶν Seymour Martin Lipset καὶ Aldo Salari (eds.), *Elites in Latin America* (New York: Oxford University Press 1967), π.χ. Irving Louis Horowitz, «The Military Elites» (οἱ στρατιωτικὲς ἑλίτ), σελ. 173-181.

συμβαδίζει αρνητικά επίσης μόνο το ποσοστό των απασχολούμενων στη βιομηχανία (-39) και στον τριτογενή τομέα (-74).

Απ' το άλλο μέρος η χαμηλή φόρτιση γενικά των δεικτών της αστάθειας και στους δύο συντελεστές ($r \leq 50$) μπορεί να ερμηνευθεί σαν μία ιδιόμορφη σχέση της αστάθειας του συστήματος με την κοινωνική κινητοποίηση στην Ελλάδα. Μπορεί δηλαδή ως ένα βαθμό να προκαλείται από κοινωνικοοικονομικούς λόγους, άλλ' ενδέχεται πιά άποψαστικοί για την πρόκληση αστάθειας στο σύστημα να είναι άλλοι παράγοντες, που εδώ δεν λήφθηκαν υπ' όψη, και συνεπώς θάπρεπε να ερμηνευθούν ξεχωριστά, π.χ. είναι η έλλειψη οργανωμένων κομμάτων στην περίοδο αυτή, η πολιτισμική στάθμη, η παράδοση, η ιδεολογία, οι εξωτερικοί αποσταθεροποιητικοί παράγοντες κτλ.

3. Δευτερογενείς υποθέσεις: 'Επειδή αυτή είναι η γενική εικόνα συσχέτισης των δύο φαινομένων, όπως παρουσιάστηκε παραπάνω, κρίθηκε σκόπιμο συμπληρωματικά να εξειδικευθεί η ανάλυση, ώστε να διαπιστωθεί ποιοί συγκεκριμένοι δείκτες κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης επηρέασαν τις πολιτικές διαδικασίες ή την πολιτική σταθερότητα. Για τη δεύτερη αυτή ανάλυση χρησιμοποιήθηκε η «πολλαπλή σταδιακή παλινδρόμηση» (Multiple stepwise regression analysis).⁵⁰

Έν συντομία, τα αποτελέσματα της ανάλυσης με την πολλαπλή παλινδρόμηση έδειξαν:

α) ότι το 81% της διακύμανσης στο «σύνθετο δείκτη του Banks» (πολιτική ανάπτυξη) όρεϊλεται στην πορεία της εκβιομηχάνισης, που εκφράζεται εδώ με το ποσοστό του βιομηχανικού και του εργατικού δυναμικού,

β) ότι το 50% της διακύμανσης στο δείκτη της «πολιτικής ανάπτυξης» (δημοκρατική ανάπτυξη) προέρχεται επίσης από το ποσοστό του βιομηχανικού δυναμικού. Ένα 34% προέρχεται από την παραγωγή τσιμεντόν και 6% από την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας. Καί οι δύο αποτελούν επίσης δείκτες εκβιομηχάνισης.

Δεδομένου ότι η πολλαπλή παλινδρόμηση δίνει αυτή τη σχέση ανάμεσα στην εξαρτημένη και κάθε μία ανεξάρτητη μεταβλητή ελέγχοντας την επίδραση των άλλων, μπορεί κανείς να βλέπει τη σχέση αυτή σαν αιτιώδη. Όμως δεν μπορεί κανείς να υποθέσει έλεγχο μεταβλητών οι οποίες δεν περιλαμβάνονται στην έρευνα, και φυσικά ποτέ δεν γνωρίζουμε αν, κάτι που μορφοποιούμε για αναλυτικούς

λόγους σαν διαστάσεις ενός φαινομένου, συμβαίνει να είναι έτσι και στην πραγματικότητα.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα, στην περίοδο που εξετάζεται εδώ, στάθηκε ιδιαίτερα σημαντική για την πολιτική της ανάπτυξη.

Η διαπίστωση ότι η βιομηχανική ανάπτυξη στην Ελλάδα για την εξεταζόμενη περίοδο προβάλλει τόσο σημαντική μέσα απ' το μεταπολεμικό φαινόμενο της «καρμωμνικής κινητοποίησης», δημιουργεί την ανάγκη για το σχηματισμό άλλων δευτερογενών υποθέσεων. Τέτοιες υποθέσεις θά πρέπει να συσχετίζουν την εκβιομηχάνιση με την πολιτική ανάπτυξη έμμεσα ή άμεσα: Πώς δηλαδή η εκβιομηχάνιση επηρέασε την πολιτική ανάπτυξη και το αντίστροφο; Σε ποίο βαθμό η πολιτική ανάπτυξη συνετέλεσε στη βιομηχανική πρόοδο; Ύπηρξαν λ.χ. πολιτικές αλλαγές, που έγιναν με σκοπό την προώθηση ή την παρεμπόδιση της βιομηχανικής ανάπτυξης ή του ρυθμού της; Η εκβιομηχάνιση επηρέασε την ιδεολογία σε μεγάλο μέρος του πληθυσμού, ώστε να επιζητήσει τέτοιες αλλαγές και πώς; κ.ά.

Νομίζουμε ότι το θέμα θά πρέπει να απομονωθεί, να ερευνηθεί και αναλυθεί ξεχωριστά σε όλες τις πιθανές πτυχές του, πράγμα που ξεφεύγει όμως από τα πλαίσια αυτής της έρευνας.

VI. μερικά συμπεράσματα και επιφυλάξεις

Η έρευνα αυτή με τις προχωρημένες στατιστικές τεχνικές που εφάρμοξε, προσπάθησε να δώσει μία εικόνα της αναπτυξιακής πορείας στην Ελλάδα μετά τον πόλεμο.

Σκοπός της ήταν να έντοπίσει τουλάχιστο μία ομάδα αλληλοσυσχετιζόμενων συστημικών μεταβλητών και το είδος της σχέσης τους για μία μεγάλη χρονική περίοδο (1946-1970).

Σε αντίθεση με άλλες παρόμοιες έρευνες, χρησιμοποίησε τριών ειδών μεταβλητές, δηλαδή πολιτικές, οικονομικές, και κοινωνικές και μεταχειρίστηκε το χρόνο σαν ξεχωριστή μεταβλητή.

Η έρευνα έδειξε κυρίως τα εξής:

1. Η Ελλάδα περνάει την περίοδο αυτή από μία φάση έντονης κοινωνικής κινητοποίησης (Social Mobilization). Όλες οι κοινωνικοοικονομικές μεταβλητές αλληλοσχετίζονται σε μεγάλο βαθμό και δείχνουν να αποτελούν ένα ξεχωριστό φαινόμενο (pattern) σύμφωνα με τη θεωρία του Karl Deutscher.

2. Ο πρώτος δείκτης πολιτικής ανάπτυξης, που τον παραδεχθήκαμε σαν την έκφραση αποτελεσματικών πολιτικών διαδικασιών (σύνθετος δείκτης του Banks), ακολουθήσε αντίθετη πορεία προς την κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη, επαληθεύοντας έτσι τη θέση του Banks και του Coleman. Στη διάσταση αυτή μεταξύ πολιτικής και κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης, τον πιά άποφασιστικό ρόλο φαίνε-

50. Η στατιστική αυτή τεχνική (Multiple stepwise regression analysis) μάς επιτρέπει να βρούμε το βαθμό συσχέτισης μεταξύ της εξαρτημένης και της ανεξάρτητης μεταβλητής δίνοντας μας το καθαρό ποσοστό διαφοροποίησης, που προκαλείται στην εξαρτημένη μεταβλητή, και απομονώνοντας κάθε φορά την επίδραση που ασκούν πάνω της οι λοιπές μεταβλητές.

ται ὅτι ἐπαίξε ἡ ἐκβιομηχάνιση. Μὲ μιὰ σύντομη ἱστορικὴ ἀνάλυση καταλήξαμε στὸ συμπέρασμα ὅτι, βραχυχρόνια τουλάχιστον, ὁ κοινωνικοοικονομικός ἐκσυγχρονισμός στάθηκε «*δυσλειτουργικός*» (disfunctional) γιὰ λόγους ποὺ πρέπει νὰ ἐρευνηθοῦν βαθύτερα. Ἐνδεικτικὰ μόνον ἀναφέραμε μερικούς, οἱ ὅποιοι, ὅπως παραδέχεται ἡ πλειοψηφία τῶν θεωρητικῶν τῆς πολιτικῆς ἀνάπτυξης, εἶναι κοινοὶ σ' ὅλες τὶς ἀναπτυσσόμενες χώρες, οἱ ὁποῖες διανύουν τὴ φάση τῆς οἰκονομικῆς τους ἀπογείωσης. Ἡ ἔρευνα, στὸ σημεῖο αὐτό, πρέπει νὰ ἐπεκταθεῖ καὶ νὰ ἐξετάσει μιὰ σειρά ἀπὸ δευτερογενεῖς ὑποθέσεις. 3. Ἀντίθετα, ἡ πολιτικὴ σταθερότητα (ὁ δεύτερος δείκτης πολιτικῆς ἀνάπτυξης) συμβάδισε μὲ τὴ διατήρηση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ καί, ὡς ἕνα βαθμό, μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἐπικονομιῶν. Στὸ σημεῖο αὐτό ἡ ἔρευνα δείχνει νὰ ἐπαληθεύει τὶς θέσεις τῶν Cutright, Cude-MacCrone, Flanigan-Fogelman καὶ τοῦ Winham. 4. Προέκυψε ἀκόμη ὅτι ἡ στρατιωτικὴ προσπάθεια, ὅπως τὴν ὅρισαμε, συνδέεται μὲ κοινωνικοοικονομικὲς μεταβλητές (ἐσωτερικοὶ λόγοι) ἐπαληθεύοντας στὸ σημεῖο αὐτό τὶς θέσεις τοῦ Ted Gurr καὶ τοῦ Louis Terrell.⁵¹

Βέβαια ἂν λάβει κανεὶς ὑπ' ὄψη του μεταξὺ ἀλλων:

α) ὅτι στὴν ἔρευνα ὑπῆρξαν ἑλλειπτικὰ στατιστικὰ στοιχεῖα, β) ὅτι χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τὴν ἀνάλυση «δείκτες» ποὺ βασίζονται σὲ ὑποκειμενικὰ κριτήρια, γ) ὅτι ἡ πολιτικὴ ἀνάπτυξη, ὅπως τὴν ὅρισαμε, δὲν μπορεῖ νὰ ἀκολουθεῖ πάντα τὴν ἀπόλυτη αὐξήση τῶν κοινωνικοοικονομικῶν μεταβλητῶν, οἱ ὁποῖες ἔχουν μεγέθη ποὺ αὐξάνουν ταχύτερα, συνεχόμενα καὶ κυρίως σὲ μεγάλη ἀναλογία πρὸς τὰ πάνω ἢ πρὸς τὰ κάτω, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι προσεχτικῶς στὴν ἀποδοχὴ τῶν παραπάνω συμπερασμάτων.

Παρ' ὅλες ὁμως αὐτὲς τὶς ἀτέλειες ἡ καὶ ἄλλες περιπλοκές, ποὺ ἐνδέχεται νὰ εἶχε αὐτὴ ἡ ἔρευνα, θὰ μπορούσε νὰ θεμελιωθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι τὸ σύστημα εἶναι ἕνα σύνολο ἀπὸ ρυθμιζόμενες, στὴ διάρκεια τοῦ χρόνου, σχέσεις, ὅπως αὐτὲς ποὺ παρατηρήθηκαν ἐδῶ, τουλάχιστο μεταξὺ πολιτικῶν, οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν μεταβλητῶν. Βέβαια, ἡ ἀνακάλυψη τοῦ τρόπου ἡ τῶν νόμων ποὺ διέπουν αὐτὲς τὶς σχέσεις δὲν εἶναι εὐκόλη. Ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ ἔρευνα αὐτὴ ἀκριβῶς ἐπιδιώκουν.⁵² Στὴν προσπάθεια αὐτὴ θέλησε νὰ συμβάλει ἡ παρούσα ἔρευνα.

51. Bl. Louis M. Terrell, «Societal Stress, Political Instability and Levels of Military Efforts», στὸ περ. *The Journal of Conflict Resolution*, XV No 3 (Σεπτέμβριος, 1971), σελ. 344-345.

52. Anatol Rapoport, «Modern Systems Theory, An Outlook for Coping with Change», στὸ περ. *General Systems*, XV, 1970, σελ. 19-20.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

A. Μεθοδολογία

- Banks, Arthur S., *Cross-Polity Time Series Data*, Cambridge, Mass.: The MIT Press, 1971.
 ———, *The SUNY - Bringhamton Cross National Time Series Data Archives: Variable Definitions and Sources*, Bringhamton, N.Y.: The SUNY CCPR, 1972.
 ———, *Utilization of Longitudinal Data in Comparative Research*, Bringhamton, N.Y.: The SUNY, CCPR, 1972.
 Buchanan, William, *Understanding Political Variables*, New York: Charles Scribner's Sons, 1969.
 Cattell, Raymond B., *Factor Analysis: An Introduction and Manual for the Psychologist and Social Scientist*, New York, N.Y.: Harper and Row Publishers, 1952.
 Dixon J. (ed.), *Biomedical Computer Programs and X-Series Supplement*, Berkeley, Cal.: University of California Press, 1972.
 Firestone, Joseph. N. - David McCormick, «An Exploration in Systems Analysis of Domestic Conflict», *General Systems Yearbook*, XVII (1972), 80-91.
 Garson, G. David, *Handbook of Political Science Methods*, Boston, Mass.: Holbrook Press, Inc., 1971.

- Gurr, Ted. R., *Politimetrics: An Introduction to Quantitative Macropolitics*, Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall, 1972.
 Holt, R. and J. Turner, *The Methodology of Comparative Research*, New York: The Free Press, 1970.
 Kerlinger, Fred. N., *The Foundations of Behavioral Research*, New York: Holt Rinehart and Winston Inc., 1964.
 Μειμάρη, Μ. καὶ Ἡ. Νικολακόπουλου, «Παραγοντικὴ Ἀνάλυση Δεδομένων», *Ἐπιθεώρηση Κοινωνικῶν Ἑρευνῶν*, τ. 33-34 (Μάιος - Δεκέμβριος 1978), 225-240.
 Merritt, Richard and Stein Rockan, *Comparing Nations: The Use of Quantitative Data in Cross National Research*, New Haven, Conn.: Yale Univ. Press, 1966.
 Rakoff, Stuart. A., *Police Expenditures in American Cities: A Time Series Analysis*, Bringhamton, N.Y.: St. Univ. of New York, 1973.
 Rummel, R. J., «Understanding Factor Analysis», *Journal of Conflict Resolution*, XI, No 4 (December 1967), 444-479.
 ———, *Applied Factor Analysis*, Evanston, Ill.: Northwestern University Press, 1970.

B. Βιβλία

- Almond A. Gabriel and James S. Coleman, *The Politics of the Developing Areas*, Princeton, N.J. Princeton University Press, 1960.

- and Bingham Powell, Jr., *Comparative Politics: A Developmental Approach*, Boston: Little Brown and Co., 1966.

- Asher, Robert E., et al, *Development of the Emerging Countries: An Agenda for Research*, Washington, D.C., The Brookings Institution, 1962.
- Beard, A. Charles, *The Economic Basis of Politics and Related Writings*, New York: Random House, 1957.
- Black, C.E., *The Dynamics of Modernization: A Study in Comparative History*, New York: Harper and Row Publishers, 1966.
- Braibanti, Ralph., ed., *Political and Administrative Development*, Durham, N.Y., Duke University Press, 1969.
- Carr, David, L., *General Systems and Political Development: An Evaluation of the Almond-Powell Model*, St. Univ. of New York, Center for Comparative Political Research, 1972.
- Charlesworth, James C., ed., *Contemporary Political Analysis*, New York: The Free Press, 1967.
- Easton, David, *A Systems Analysis of Political Life*, New York: John Wiley and Sons Inc., 1965.
- Finkle, Jason L. and Richard W. Gable, *Political Development and Social Change*, New York: John Wiley and Sons Inc., Second Edition, 1971.
- Gillespie, John - Betty A. Nesvold, *Macroquantitative Analysis: Conflict, Development and Democratization*, Beverly Hills, Cal.: Sage Publications, 1971.
- Haas, Michael and Henry S. Kariel (eds), *Approaches to the Study of Political Science*, Scranton, Pen. Chandler Publishing Co., 1970.
- Harris, Chester, W., *Problems in Measuring Change*, Madison, Wisc.: The Univ. of Wisconsin, 1963.
- Kautsky, John (ed.) *Political Change in Underdeveloped Countries: Nationalism and Communism*, New York: John Wiley and Sons Inc., 1962.
- La Palombara, Joseph, *Bureaucracy and Political Development*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1963.
- and Myron Weiner, *Political Parties and Political Development*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1966.
- Banks, Arthur S., «Modernization and Political Change: The Latin-American and European Nations», *Comparative Political Studies* II.
- , «Correlates of Political Democratic Performance», *Comparative Politics*, IV, Jan. 1972, 217-230.
- Baxevanis, John., «Population Internal Migration and Urbanization in Greece» in *Balkan Studies* VI, 1.1965, 83-98.
- Cutright, Phillips, «National Political Development: Measurement and Analysis», *American Sociological Review (ASR)*, XXVIII, 4.1963, 253-264.
- and James Wiley, «Modernization and Political Representation: 1927-1966, *Studies in Comparative International Development*, Vol. V, Series No. 2, 1970, 23-44.
- Deutsch, Karl W., «Social Mobilization and Political Development», *American Political Science Review (APSR)*, September 1961, 493-514.
- Hopkins, Raymond F., «Aggregate Data and the Study of Political Developments», *Journal of Politics*, XXXI, February 1969, 71-94.
- Huntington, Samuel P., «The Change to Change. Modernization, Development and Politics» in *Comparative Politics*, III, 4.1971, 283-322.
- , «Political Development and Political Decay», *World Politics*, XVII, April 1964, 386-430.
- Lipset, Seymour Martin, «Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy», *APSR*, Vol. LIII, March 1959, 69-105.
- Lerner, Daniel, *The Passing of Traditional Societies: Modernizing the Middle East*, Glencoe Ill.: The Free Press, 1958.
- Lipset, Seymour Martin and Aldo Solari (eds), *Elites in Latin America*, New York: Oxford University Press, 1967.
- Mehden, Fred R. Von Der., *Politics of the Developing Nations*, Englewood Cliffs, N.J., Prentice Hall Inc., 1964.
- Montgomery, John D. and William J. Siffin, *Approaches to Development: Politics, Administration and Change*, New York: McCraw Hill Book Co., 1966.
- Moy, Ronald F., *A Computer Simulation of Democratic Political Development: Tests of the Lipset and Moore Models*, Beverly Hills, Cal.: Sage Publications, 1971.
- Organski, A.F.K., *The Stager of Political Development*, New York: Alfred A. Knopf, 1965.
- Pye, Lucian W., *Communications and Political Development*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1963.
- , *Aspects of Political Development*, Boston, Mass.: Little Brown and Co., 1966.
- Rostow, Walter W., *The Stages of Economic Growth: A Non communist Manifesto*, Cambridge, Mass. At the University Press, 1967.
- Rustow, Dankwart A., *A World of Nations: Problems in Modernization*, Washington, D.C.: The Brookings Institution, 1967.
- Shils, Edward, *Political Development in New States*, London: Mouton and Co., 1965.
- Spiro, Herbert J., *Patterns of African Development: Five Comparisons*, Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall, Inc., 1967.
- Τερλεζής, Πανταζής, *Οικονομία και Δημοκρατία: Κοινωνιολογία της Πολιτικής Ανάπτυξης*, Αθήνα: Έκδοσεις Ράππα, 1973.
- Wasby, Stephen L., *Political Science: The Discipline and Its Dimensions*, New York: Charles Scribner's Sons, 1970.
- Welch, Claude, E. και Arthur K. Smith, *Military Role and Rule: Perspectives on Civil Military Relations*, NSC, Mass: Duxbury Press, 1974.
- , *Political Modernization: A Reader in Comparative Political Change*, Belmont, Cal.: Wadsworth Pub. Co., 1971.
- March Robert and Qilliam Parish, «Modernization and Communism: A Retest of Lipset's Hypotheses», *ASR*, Vol. XXX, 12, 1965, 934-942.
- McCrone, Donald J. and Charles F. Cnudde, «Toward a Communications Theory of Democratic Political Development: A causal Model», *APSR*, LXI, March, 1972, 72-79.
- Needler, Martin G., «Political Development and Socioeconomic Development: The Case of Latin America», *APSR*, LXII, 9.1968, 889-897.
- Neubeuer, Deane E., «Some conditions of Democracy», *APSR*, Vol. LXI, December 1967, 1002-1009.
- Olsen, Marvin E., «Multivariable Analysis of National Political Development», *ASR*, Vol. XXXIII, October 1968, 699-712.
- Packenharn, Robert A., «Approaches to the Study of Political Development», *World Politics*, XVII, October 1964, 108-120.
- Rapaport Anatol, «Modern Systems Theory: An Outlook for Coping with Change», *General Systems*, XV, 1970, 15-25.
- Rudebeck, Lars, «Political Development. Towards a Coherent and Relevant Theoretical Formulation of the Concept», *Scandinavian Political Studies*, Vol. V, 1970, 21-63.
- Simpson, Dick, «The Congruence of the Political, Social and Economic Aspects of Development», *International Development Review*, VI, June 1964, 21-25.
- Smith, Arthur, K., «Socio-economic Development and Political Democracy: A Causal Analysis», *Midwest Journal of Political Science*, XIII, No 1 (February 1969), 95-125.
- Terrell, Louis M., «Societal Stress, Political Instability and Levels of Military Efforts», *The Journal of Conflict Resolution*, XV, No 3 (September 1971), 337-345.

Γ. Άρθρα

- Lipset, Seymour Martin, «Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy», *APSR*, Vol. LIII, March 1959, 69-105.
 Marsh Robert and William Parish, «Modernization and Communism: A Retest of Lipset's Hypotheses», *ASR*, Vol. XXX, 12, 1965, 934-942.

- Tsantis, Andreas C., «Political Factors in Economic Development», *Comparative Politics*, II, October 1969, 63-78.
 Winham, Gilbert L., «Political Development and Lerner's Theory: Further Test of a Causal Model», *APSR*, LXIV, 9, 1970, 810-18.

Δ. Πηγές στατιστικῶν στοιχείων

- United Nations, *Demographic Yearbook* (Series 1948-1970).
 ———— *Organization, Cooperation and Development*, 1950-1968.
 ———— *Statistical Yearbook*, series 1948-1970.
 Organization for Economic Cooperation and Development, *National Account Statistics*, 1950-1968.
 ———— *The Growth of Output: 1960-1980* (1970).
 Οικονομικός καί Κοινωνικός Ἀτλας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι, Κέντρο Κοινωνικῶν Ἑρευνῶν, 1964.

- Europa Yearbook*
Information Please Almanac
The Moody's Government and Municipalities
 Muller Bernard, *Statistical Handbook of the North Atlantic Area*. The Hague, Mouton Co., 1965.
The New International Yearbook, 1923-1951.
Political Handbook and Atlas of the World Parliaments, Parties and Press, 1927-1968.
The World Almanac and Book of Facts.